

STANDEISKY ÉVA

Eszmék az 1956-os forradalomban

„Az embereket mélyen megsebezte a sztálinizmus, a közvélemény bizalmatlan volt a múlt reakciós viszonyai iránt, és nem tudta, milyen legyen a jövő. [...] A mozgásban lévő tömegeket inkább egy sor ködös, általános jellegű törekvés vezette, semmint valamilyen pontos ideológia vagy társadalmi modell.”¹

Bevezető

A forradalom eszmeiségéről mindmáig az él a köztudatban, hogy az emberek többsége olyan megreformált, a magyar sajátosságoknak megfelelő szocializmust kívánt, amely az 1953–1954-es, Nagy Imre nevéhez kapcsolódó „új szakasz” módosított, tökéletesített változata lett volna. 1956-ban az emberek nem akarták megváltoztatni a második világháború után kialakult társadalmi rend legfőbb vívmányait: a földreformot, az államosításokat, a szociális és a közművelődési intézmények 1948 és 1950 között kialakított rendszerét. A korabeli írásos és hangzó dokumentumok – politikusi nyilatkozatok, rölapokon terjesztett követeléslisták, újságcikkek, rádióadások, valamint az 1956 után perbe fogott politikusoknak és értelmiségieknek a szocializmusra vonatkozó, az esetek többségében a forradalom után papírra vetett nézetei – is mintha ezt igazolnák.

Bak M. János 1991-ben joggal utalt arra, hogy a demokratikus szocializmus gondolata a második világháború után nem csupán Magyarországon, hanem Európa-szerte is népszerű volt. Példaként említette az

¹ MOLNÁR Miklós: *Egy vereség diadala. A forradalom története*. Socio-Typo–1956-os Intézet, Budapest, 1998. 108. – Ezt az írást Molnár Miklós emlékének ajánlom.

NSZK nagyvállalatainál bevezetett úgynevezett munkásrészvételt (*Arbeits-mitsprachrecht*) és az angliai államosításokat.²

„[A] forradalom résztvevőinek szeme előtt valamiféle harmadik utas »vízió« lebegett. Ez döntően képviselési demokrácián alapuló (de azért közvetlen, »önigazgató« formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális államgazdaságot jelentett. [...] Mintha az emberek azt gondolták volna: ha az ország ismét független lesz, s nem kell a szovjet mintákat másolni (ahogyan eddig történt), akkor mi megcsináljuk a magunk magyar szocializmusát” – írja tíz évvel később Rainer M. János.³

Kétségtelen: valamiféle nemzeti, magyar szocializmus óhajta is jelen volt a forradalomban. De nem csak ez, bár ez tűnik a leghangsúlyosabbnak. 1956-ban szép számmal akadtak hívei az idealizált nyugati típusú polgári demokráciának: a liberális és a szocialista eszméknek, a keresztény hagyományokat kiemelő konzervativizmusnak is. Ezek – hasonlóan a harmadik utas elképzelésekhez – képlékenyek voltak, s az esetek többségében áttételesen jelentek meg.

Nagy Imre október 31-i rádióbeszédében független, szabad, demokratikus Magyarországról szólt, s valóban: e három jelző a forradalom valamennyi résztvevőjének óhaját kifejezte.⁴

A nemzeti függetlenség általános kívánság volt: a szabadság és a demokrácia mibenlétéről azonban már megoszlottak a vélemények. Ezekből az egymástól eltérő, nemegyszer szembenálló vélekedésekből lehet következtetni a forradalom elmosódó kontúrú eszméire.

Nem osztom Kolnai Aurél véleményét, amely szerint ’56 „ideológiai szegénységgel”, a „doktrínák hiányával” jellemezhető.⁵ „A felkelés kezdeti iránya – csak abból fakadóan is, hogy elsősorban elutasító, negatív mozgalomról volt szó – természetesen liberál-demokratikus volt, de alapvető, mélyebb irányultsága nem felelt meg ennek; de nem volt konzervatív vagy monarchista sem, hanem antikommunista, oroszellenes,

² BAK M. János: A forradalom eszméi és eszményei. In: BAK M. János et al.: *Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 154.

³ RAINER M. János: Az eszmék útja, előzmények és események. In: KIRÁLY Béla–LEE W. CONGDON (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérő és győzelmük (1956–1999)*. Atlantis, Budapest, 2001. 40. (Angolul: Uő: A Progress of Ideas: The Hungarian Revolution of 1956. The Meaning of Destiny. In: LEE W. CONGDON–BÉLA K. KIRÁLY: *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Boulder–Highland Lakes, 2002.)

⁴ Erre utal BAK M. János: i. m. 137.

⁵ KOLNAI Aurél: Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatában. In: KOLNAI Aurél: *Politikai emlékiratok*. Magvető, Budapest, 2005. 537.

mindezek szükségszerű járulékával, a »nyugatpártisággal«. [...] Nincs olyan politikai hit – legyen az republikánus, monarchikus vagy bármilyen más fajta –, s nincs olyan utópikus vízió – akár szocialista, individualista vagy korporativista –, amely a magyar forradalmárokat inspirálta volna” – írja Kolnai.⁶

A forradalomnak voltak eszméi, s utópiákban is bővelkedett. Az ’56-os forradalmat sokféle eszme is uralta, de nehéz érzékeltetni, láttatni létezésüket. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a forradalom előtti évtizedben nem volt mód az eszmék nyilvános versengésére és megmérettetésére. 1953–1954-ben, illetve 1956 tavaszától csak a kommunista reformszellemiségnek volt némi nyilvánossága, október 23. és november 4. között pedig kevés volt az idő ahhoz, hogy az eltérő nézetek később is könnyen felismerhető nyomokat hagyjanak maguk után.

Írásomnak éppen a forradalom eszmei sokszínűségének bemutatása a célja.

Egységesítő eszmények, nézetek

Nemzeti függetlenség

A független nemzetállam kívánalma szorosan kapcsolódott a semlegeség, a tömbön kívüliség óhajához, amely mindenekelőtt Ausztria 1955-ben elfogadott státusa miatt volt népszerű Magyarországon. Ez a kíváncsalom a forradalom legfőbb egységesítő eszményének tekinthető.

A szovjet pártvezetés befolyása alatt álló Kominternben az 1930-as évek közepétől kidolgozott antifasiszta reformtaktikának lényegi eleme volt a nemzeti függetlenségi hagyományok ápolása. Ez alapjában azt a célt szolgálta, hogy megtalálja azt a közös nevezőt, amely lehetővé teszi, hogy a nácizmus ellenfelei együtt harcoljanak Hitler és csatlósai ellen. A burzsoázia, valamint a kommunisták szemében „opportunistus” szociáldemokrácia ellenségből szövetségessé vált, kiegészülve minden olyan csoporttal – klerikálisok, legitimisták –, amelyek szintén a „bar-na horda” ellenfeleinek számítottak. A magyar szabadságharcos hagyományok alkalmasnak bizonyultak az egységeteremtés megideologizálására. A két kommunista ideológus, Lukács György és Révai József sikeresen igazította a magyar történelmet az új kommunista vonalhoz:

⁶ KOLNAI Aurél: i. m. 541–542. – Kolnai az utópiák elutasítását a normalitás jeleként értelmezte.

a lakosság többsége érzelmileg erősen kötődött a függetlenségi tradíciókhoz, amelyeket az első világháború utáni terület- és lakosságvesztés – a Trianon okozta sokk – ki is élezett. A magyar kommunista vezetés különösen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc aktualizálásban ért el sikereket: háttérbe szorította saját ortodoxait, akik helytelenítették az összefogást az „ősellenségekkel”, s elhitette a lakosság baloldali változásokra fogékony részével, hogy a kommunisták a nemzeti érdekek védelmezői, és a nyugati háborús uszítók ellenében a Szovjetuniót szerette volna a magyar függetlenség legfőbb védelmezőjének láttatni. A polgári demokrácia újbóli kiátkozása után, amelyre a hidegháború éveiben került sor, az ideológia és a kultúra kommunista irányítóinak sikerült az 1848/49-es forradalom és szabadságharc legendás alakjai közül a legismertebbeket – Petőfi Sándort, Kossuth Lajost és Táncsics Mihályt – a sztálinista politika népszerűsítéséhez felhasználniuk. A negyvennyolcasok nimbusza a Rákosi-diktatúra legsötétebb éveiben is fennmaradt, annak ellenére, hogy az 1848-as forradalom kitörésének napját, március 15-ét 1951-ben törölték a hivatalos állami ünnepek sorából. 1848 a kommunista diktatúra 1953 utáni megrendülése után – különösen 1956 második felében – a kommunista ellenzékiek hivatkozási alapjává vált, s már-már bumerángxként ütött vissza a kommunistákra. Az emberek zöme a nemzeti szabadságharcos hagyományokat a maga vágyai szerint aktualizálta: a szovjet függőség felszámolásával társította. A forradalom idején lehetővé vált, hogy a függetlenségi vágy immár nyílt szovjetellenességben is megnyilvánulhasson, ami összefonódott az antisztálinizmus és az antikommunizmus formájában megjelenő szabadságvágygal és diktatúraellenességgel, s nem utolsósorban a nacionalizmussal.

A „nacionalizmus” fogalma Magyarországon 1956-ban (is) kétértelmű volt. Pejoratív értelemben a saját nép iránti szeretet és elkötelezettség túlhajtását jelentette, egyoldalú nemzeti elfogultságot, más nép lekicsinylését. Pozitív jelentése történelmi gyökerű: egybefonódott a polgári nemzetállam megeremtéséért folytatott küzdelemmel, a nemzeti függetlenségért vívott harcokkal. 1956-ban a legdicsősebb nemzeti hagyománynak a Habsburg-birodalom elleni 1848/49-es forradalom és szabadságharc számított. Eredeti jelentésén túl a negyvennyolcas kultuszba bele lehetett érteni a szovjet birodalommal szembeni ellenérzéseket, hiszen a Habsburgok a 19. század közepén orosz segítséggel verték le a magyar szabadságharcot. Az 1919-es (internacionalista) kommün elutasítása, az 1945 utáni kommunista- és szovjetellenesség mögött sem nehéz a nacionalizmust felfedezni. A kommunista érában a pártvezetők a nacionalizmust „szocialista hazafisággá” átkeresztelve próbálták megkülönböztetni.

tetni a szerintük a kizsákmányoló rendszerekre jellemző „burzsoá nacionalizmustól”. Nem akartak tudomást venni arról, hogy a (birodalmi) nacionalizmus a harmincas évektől a Szovjetuniót is jellemezte, s ez a csatlós országokban – így Magyarországon is – nehéz helyzetbe hozta őket: megkülönböztetett figyelmet fordítottak a nemzeti függetlenségi hagyományok ápolására, ugyanakkor a magyar nemzeti érdekek legfőbb védelmezőjeként hivatkoztak az ország függetlenségét 1947 után felszámoló Szovjetunióra. Arra a hatalomra, amelytől maguk is függtek, s amelyhez kommunista meggyőződésük is kötötte őket.

A nemzeti kommunizmus a desztalinizáció éveiben – 1953 után – Magyarországon különösen nagy népszerűségere tett szert. Hívei szemzőgéből úgy is értelmezhető, hogy az 1956. október 23-i tüntetés betetőzte azt a pozitív reparációs folyamatot, amely Nagy Imre első miniszterelnöksége idején (1953–1955) kezdődött, s amelyet Rákosi és a szovjet vezetők akasztottak meg 1955 elején csaknem másfél évre. E megközelítés szerint a forradalom alatti jobbratolódás felszínre hozta a nacionalizmus idejét múlt, militáns, valamint keresztény változatát, amelyet 1945 után nem volt mód „megtisztítani”. 1956 forradalma valóban kedvező alkalmat teremtett az elfojtott nemzeti érzések kifejezéséhez, amire az emberi szabadságjogok iránti igény is társult, s ez felerősítette az amúgy is meglévő 1848-as kultuszt. „A forradalom kirobbanásának nem az elfojtott nacionalizmus volt-e az egyik fő oka? A szocializmusnak, azaz a gazdaság állami ellenőrzésének nemzetinek kell lennie, mert szüksége van arra, hogy a tömegek csatlakozzanak az államhoz. De miért csatlakoznának a tömegek egy államhoz, amely nem az övék? Az ideológiai hit nem képes helyettesíteni a hazafiságot” – írja Raymond Aron.⁷

1956-ban a nacionalizmus veszélyes kinövéseit jótékonyan elfedte 1848 hagyománya, a historizáló attitűd. Elszórtan előfordultak ugyan irredenta, sovinszta megnyilvánulások,⁸ valamint a nacionalizmussal érintkező antiszemizmus is, amely leginkább a kommunistaellenességhez kapcsolódott.⁹

⁷ Raymond ARON: A sors értelme. Lee W. CONGDON–KIRÁLY Béla (szerk.): i. m. 468.

⁸ Somogytúron a Nemzeti Bizottság 1956. október 29-i alakuló ülésén „[a] felkorbácsolt hangulat elfojtására V. K. L. felemelt hangon jelentette be, hogy el kívánja szavalni az *Üzenet Erdélyből* című irredenta verset, amit a tömeg nagy tetszéssel és megnyugvással fogadott.” (SZÁNTÓ László [szerk.]: *Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok*. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995. 113.)

⁹ A forradalom alatti antiszemizmusról lásd STANDEISKY Éva: Antiszemizmus az 1956-os forradalomban. In: RAINER M. János és STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv 2004, XII. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

Diktatúraellenesség és igazságvágy (hazugságellenesség)

Az 1956-os forradalomnak talán legjellemzőbb sajátossága a diktatúraellenesség: a sztálini típusú diktatúra és a hozzá kapcsolódó ideológiai hazugságok elutasítása, megbélyegzése. A diktatúrát a demokráciától elválasztó mezsgye e megközelítésből igencsak keskenynek tűnik, hiszen az október 23. utáni diktatúraellenességből, a mindenre kiterjedő pártállami uralom elleni fellépésből, a totalitarizmus elvetéséből – Hannah Arendt vezette be 1956-ra az antitotalitárius forradalom fogalmát¹⁰ – a demokratikus szocializmus és a polgári demokrácia igenlése egyaránt következhetett.

A diktatúraellenességgel szorosan összefüggött a kommunistaellenesség – szűkebb értelemben az antisztalinizmus –, amely leginkább szovjetellenességben manifesztálódott.

A forradalom napjaiban különösen felerősödött az igény az igazságosságra, amely mintegy válasz volt a megdőlt diktatúra egyik legfőbb sajátosságára, az álságos, hazug politizálásra. A kommunisták 1944 végétől, amikor a hatalom részesei lettek, szociális igazságot és jólétet ígértek a kapitalizmusból kiábrándult, életkörülményeivel elégedetlen tömegeknek. A megvalósítás elmaradt. A gazdasági és politikai kudarcok nem érintették a voluntarista ideológia lényegét: a szavak és a tettek szembe kerültek egymással. A szavak és a tettek közötti szakadék megszüntetésére főként a múltbéli hazugságok leleplezésével tettek kísérletet. A kíváncsi erkölcsi normák összefonódtak a politikai, közéleti eszményekkel.

Ez a folyamat a magyar kommunista párton belül már a Sztálin halálát követő években megindult, és a forradalom kitörése után sem szakadt meg: a kommunista ellenzékiek közül sokan október 23. után is azt remélték, hogy a sztálinista diktatúra hazugságainak leleplezése folytán a kommunista vezetésű szocializmus megújul. „Tíz év alatt lépésről lépésre kilopták talpunk alól az országot. Azt hittük, a szocializmust fogjuk megépíthetni, s ehelyett vérből és hazugságból rakott börtönfalak közé zártak” – olvasható a renegát kommunista Déry Tibor írásában, amely az *Irodalmi Ujság* november 2-i számában jelent meg. Cikkében érződik a különbség a kommunista meggyőződés és a meghamisított kommunista eszmény között.

„A Rádió hosszú éveken át a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hul-

¹⁰ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992. 602–640.

lámhosszon” – írta Örkény István, aki kommunista íróként maga is szolgált a Rákosi-rendszer, de az 1953-as oldódás idején az elsők között szegült szembe a diktatúra hazugságaival.¹¹

A hazugságok elítélése a forradalom alatt egyre inkább a kommunista-ellenességgel összefonódva jelentkezett. A gyűlölt pártállami hazugság helyett megszületett a győztesek igazságnak vélt hazugsága: minden rossz, ami a kommunista diktatúra éveiben történt, valamint minden igazságos, amit a „felkelt nép” annak ítél, illetve amit spontán választott és önjelölt vezetői annak tartanak.¹²

Megosztó nézetek

Demokráciaértelmezések

A leggyakoribb kíváncsi a forradalom idején: ne legyen se kommunista diktatúra, se kizsákmányoló tökéletes uralom. A két tagadásból egy illúzió – az egyenlőségen, szabadságon és testvériségen alapuló társadalmi rend, az ideális demokrácia – igenlésére következik.

Nehezíti 1956 eszmei arculatának megrajzolását, hogy a két, szorosan összetartozó fogalom, a „kapitalizmus” és a „polgári demokrácia” elkülönült egymástól. A „kapitalizmus” szó az 1945 előtti rendszer ellenes vonásai miatt, az 1945 utáni rendszerek tényleges szociális vívmányai következtében és a kommunista diktatúra hivatalos ideológiája tetszetős szólamiainak hatásaként az emberek többségét az elnyomásra, a kizsákmányolásra, a méltóságukat sértő „úri világra”, a társadalmi és a gazdasági egyenlőtlenségekre emlékeztette, s így egyértelműen negatív jelentést kapott. Ezzel szemben a „polgári demokrácia” kifejezéshez elsősorban a vágyott nyugati világ értékei – jólét, nyilvánosság, politikai és kulturális szabadság – asszociálódtak. Még a hercegprímás is ellenezte a korlátlan magántulajdont, ami a kapitalizmus, a piacgazdaság elutasításaként is értelmezhető. (Mindszenty József november 3-án kijelentette: „Jogállamban élünk, osztály nélküli társadalomban, demokratikus

¹¹ A szöveg, amelyet a Déry Tibor és társai elleni per (Magyar Országos Levéltár, XX-5-h 63. d. 22. k.) irataiból idéztem, a Szabad Kossuth Rádió forradalmi bizottsága számára készült, s végül is nem jutott ki az éterbe; az 1956 utáni évtizedekben szájhagyományként terjedő legendaként élt tovább. Örkény a kézzel írt fogalmazványt kihallgatása során autorizálta. A híressé vált nyilatkozat utóéletére lásd Örkény István: *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1992.

¹² Lásd részletesebben: STANDEISKY Éva: Hazugságok az 1956-os forradalomban. *Mozgó Világ*, 2005/3. 95–102.

vívmányokat fejlesztünk, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján állunk.”)

A forradalom idején a lakosság zöme demokratikus Magyarországot kívánt. A „demokrácia” gyűjtőfogalom volt, amelybe bárki beleérthette a neki kedvére valót. E szóhoz szorosan kötődött egy másik, szintén sokféleképpen értelmezhető fogalom: a „szocializmus”, amelynek jelentésváltozatai közül a következő vonatkoztatható leginkább 1956-ra: „a szélesebb tömegek, az alsóbb rétegek anyagi viszonyainak megjavítására irányuló, tisztázatlan elvi alapokon álló törekvések összefoglaló neve”.¹³ Az emberek többsége rokonszenvezett a nyugati típusú demokráciával, s ugyanakkor ellenszenvesnek tartotta az egyenlőtlenséget, a „kizsákmányolást” (mintha ezek nem is a polgári demokráciák velejárói lettek volna), s igazságos, a vagyoni és társadalmi különbségeket jelentősen mérséklő, „igazságos” politikai és gazdasági rendszerben szeretett volna élni. A Horthy-korszakot gyűléseken, követelésekben, publicisztikai írásokban senki sem kívánta vissza – ami azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy a magántulajdont felszámoló szocialista társadalmi rend lett volna a kívánatos. A fennmaradt ellentmondásos és bizonytalanságról tanúskodó dokumentumok sokkal inkább a társadalmi igazságosság, a szociális biztonság iránti vágyat sejtetik: bennük nem politikai, hanem erkölcsi kívánságokat fogalmaztak meg, amelyek az emberek akkori felfogása szerint a „jó” kapitalizmusban éppen úgy teljesíthetők, mint a „jó”, „nemzeti” szocializmusban.

Az újabban feltárt és nemegyszer ellentmondásos dokumentumokból és visszaemlékezésekből egyértelműen levonható a következtetés: az 1956. október 23. utáni hetekben megjelent a magántulajdonon, a piaci versenyen és a polgári szabadságjogokon alapuló társadalom iránti igény, amely – nemegyszer esetlegesen és látszólag logikátlanul – szocialista, szocialisztikus kívánságokkal keveredett. 1956 szereplői sokszor a demokrácia szinonimájaként hivatkoztak a szocializmusra, de amit követeltek – parlamentarizmus, nyilvánosság, vagyonbiztonság, vállalkozási szabadság stb. – a polgári társadalmak jellemzői voltak.

A forradalom követelései között gyakran szerepelnek egymást kizáró pontok: osztályharc nélküli magyar szocializmus,¹⁴ parlamentarizmus, szabadságjogok, a magántulajdon elismerése, ugyanakkor a kapitalista piacgazdaság elutasítása. Ez utóbbit főként a korszerűtlen gazdasági

¹³ BAKOS Ferenc: *Idégen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, 748.

¹⁴ A Zrínyi Miklós Kör Intézőbizottsága elítélte a „gaz rémuralom osztályharcos ideológiáját”. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), III/1–4.

struktúrájú Horthy-rendszert értették; a háború utáni nyugati tőkés viszonyokról az elzártság miatt vajmi kevés információjuk volt.

„A magántulajdonnak hívei vagyunk. Annak a magántulajdonnak, amely a dolgozó népet nem zsákmányolja ki. Gyárakat nagytőkéseknek vissza nem adunk!” – deklarálták Szabolcs-Szatmár megye szociáldemokratái.¹⁵ Vajon hány nagytőkés követelte vissza a gyárát október 23. után? Nem tudunk ilyenről. Vajon meddig terjedt a kizsákmányolást kizáró magántulajdon határa? A dokumentumok erről sem igen szólnak.

Az 1956-os forradalom rövidre szabott idején a megdöntött kommunista diktatúra egyenlősítő ideológiájának hatása nem tűnt el egyik napról a másikra, mint ahogy a demokráciáról vallott elképzelések sem korszerűsödhettek az elnyomás évei alatt. Korszerűtlen és deformált eszméket kellett volna azon hirtelenében a forradalom szereplőinek felújítaniuk, helyreigazítaniuk, megtisztítaniuk, ami békés viszonyok között is rövid távon lehetetlen feladat.

A forradalom alatti zavarodottság, kialakulatlanság állapotát a forradalom után az Amerikai Egyesült Államokba távozott erdőmérnök-hallgató megfontolt szavai tükrözik talán leginkább: „Egészen el voltunk zárva a Nyugattól, és nem tudtunk a marxizmuson kívül más gazdaságtant megismerni. Először sokat kell látnunk a világból, és akkor mondhatjuk meg határozottan, hogy milyen gazdasági rendszert képzelünk el. Azt nem mondhatom, hogy kommunizmust, mert ezt senki nem akarja. Nehezen mondhatom azt, hogy szocializmust, mert a mi fogalmaink szerint a szocializmus egészen mást jelent, mint amit önök értenek alatta. Például a mi fogalmaink szerint sok nyugati országban már most a szocializmus egy bizonyos formája valósult meg. Hasonlóképpen nem mondhatom, hogy kapitalizmust, mert ez a mi determinációnk szerint szintén különbözik az önök által megismerttől. [...] Lengyelországban a nemzeti kommunizmus egy formája van kialakulóban, azonban lényegesen nagyobb demokratizálási eredményekkel és lehetőségekkel. [...] Nem tudom, hogy ki lett volna képes megállítani a forradalmat ezen a ponton, mert a forradalom vezetője csak az lehetett, aki a nép követeléseit magáévá tette, és a nép követeléseit ezen túlhaladtak.”¹⁶

¹⁵ Nyilatkozatuk a megyei forradalmi szerv, a munkástanács rádiójában hangzott el október 31-én. KENEDI János (szerk.): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9.* Századvég–Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989. 312.

¹⁶ BUJDOSÓ Alpár: *299 nap. Magyar Műhely–1956-os Intézet*, Budapest, 2003. 151–152.

1. Az ideális szocializmushoz kapcsolódó eszmék

A szellem emberei már a vihar kitörése előtt megérik a nagy változások szelét, s a társadalomban felhalmozódó feszültséget szavakba öntik, formát adnak neki. Ez azonban nem azonos „a forradalom eszmei előkészítésével”, ami voltaképp nincs is, hiszen a forradalom lényege a váratlan-ság, a spontenititás – s ez az 1956-os magyar forradalomra különösen érvényes –, nem lehet rá készülni, legfeljebb a rendszer megdöntését, a hatalomátvételt lehet tervezni, előkészíteni. Azok az eszmék, gondolatok, amelyek a nagy változások előtt megjelennek, az adott viszonyokhoz kötődnek, arra reagálnak, azt akarják átformálni. Mivel mindig utólagos az értékelés, könnyen keletkezhet az a látszat, mintha az okozat lenne az ok. Az előzmények befolyásolják a nagy politikai társadalmi fordulatokat: nem mindegy, hogy véleményszabadságot elfojtó diktatúra, vagy szabad véleménynyilvánításnak teret adó időszak előzte-e meg a forradalmat. Az 1956. október 23. előtti hónapokban megrendült ugyan a monolit diktatúra, de a társadalom nem vált olyan mértékben szabadabbá, mint amilyen az 1945–1949 közötti korlátozott nyilvánosság időszakában volt. Az intézményrendszer – s nem utolsósorban az erőszakos szervek – és a vetélytársat nem tűrő ideológia olyannyira rátelepült a társadalomra, hogy megbontására csupán a kommunista párton belüli reformellenzék révén adódott némi lehetőség. Ennek következtében egyedül az egypártrendszeren alapuló kommunista diktatúra megjavítását célul tűző elképzelések juthattak a Petőfi Kör és a sajtó egy része révén a nyilvánosság elé: a reformok csak magából a kommunista pártból indulhattak ki.

Léteztek azonban a „demokratikus szocializmuson” kívül a társadalomban más – szociáldemokrata, konzervatív, liberális stb. – eszmék is, ezek azonban több mint egy évtizede elfojtva vártak a jobb időkre. A kényszerű kiesés a nyilvánosságból nem tett jót nekik: vesztek rugalmasságukból, invenciózusságukból. A kommunista diktatúra mintegy „hibernálta” ellenfelei és egykori szövetségesei eszméit, s amikor az elfojtott nézetek hívei a forradalom második szakaszában – október 28. után – újra színre léptek, saját problémáikkal is meg kellett küzdeniük. Az önvizsgálat és a változtatás stabilnak tűnő viszonyok között sem egyszerű feladat: 1956 októberének végén, novemberének elején a társadalom a felkavartság állapotában volt; minden mozgott, átalakult, szerveződött, nélkülözve a hatékony és hiteles központi irányítást.

1956-ban a forradalom a kommunista reformerek ellenére, az ő legnagyobb rémületükre tört ki. (A „maradiaknak” nem volt bűntudatuk. Félelem és önsajnálát volt bennük, mindkettő az általuk levezé nyelt majdani

megtorlás bosszúszomját alapozta meg.) Reformeszméik ideig-óráig fennmaradtak, sőt beépültek a polgári demokrácia felé mutató programokba, aminek következtében valamiféle utópikus, tisztázatlan eszmeegyveleg jött létre, a megvalósíthatóság legkisebb esélye nélkül. Október legvégén a politikai differenciálódás természetes folyamata következtében újjáalakuló, létrejövő pártok demokráciahiány-betegségben szenvedtek, amelynek kezelésére nem volt gyógyszer. Nem maradt más, mint felidézni a szétesés, a bomlás előtti állapotot, az 1945–1946 körüli időket, amelyek azonban közel sem voltak a demokráciaigény szemszögéből ideálisnak nevezhetők.¹⁷ Csökevényesből, elfuseráltból nehéz újat, működőképeset teremteni.

1.1. Nemzeti, megreformált kommunizmus (MDP, MSZMP)

Magyarországon a szovjet uralom első évtizedében gyökeres változások történtek, a tulajdonviszonyokat és az emberi kapcsolatokat alapjaiban átformálták. Az új helyzet sokakban azt az illúziót keltette, hogy a Szovjetuniótól való függés ellenére a nemzeti és a szociális kíváncsiak összhangja megteremthető. Ez az ábránd különösen az 1945 után felnőtté váló fiatalokat ragadta magával, akikre hatott a „szocialista” iskola-rendszer, a nyilvánosság minden szintjét uraló államideológia, a Sztálin nevével fémjelzett marxizmus–leninizmus. Ők voltak azok, akik fokozatosan kiábrándultak a hazug szólamokból, s 1956 őszén a kommunista párt által engedélyezett múltbírálatot túlfeszítették. Hithű párttagokból lettek szocialista forradalmárok, s október 23. után rá kellett döbenniük, hogy a valóság kiszaladt alóluk: az emberek már nem rájuk figyelnek, nem tőlük várják a dolgok előremozdítását. Amit a többség tesz, nem egyezik azzal, amit ők az eszmék szintjére emeltek. Szavaik nem fedték a tetteket, pontosabban a tettekből más szavaknak kellett volna következniük, mint amelyeket ők használtak. A népkövelések megfogalmazói részben közülük kerültek ki. A forradalom eszméi azokból az írásos megfogalmazásokból is rekonstruálhatók, melyeknek zömmel értelmiségi szerzőire nem csupán az 1945–1947 közötti szépreményű koalíciós időszak hatott, hanem az utána következő diktatúra csábos szocialisztikus szólamözöne is.

Veszprémben a MEFESZ¹⁸ október 23-i alakuló ülésén a helyi egyetemisták és DISZ-vezetők¹⁹ radikális reformlistát terjesztettek a 300 fős

¹⁷ Lásd STANDEISKY Éva: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XIII.* 2005. 1956-os Intézet, Budapest, 2005.

¹⁸ Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége.

¹⁹ DISZ: Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a kommunista párt ifjúsági szervezete.

hallgatóság elé, amelyet a jelenlévők javaslatára újabbakkal, a korábbiaknál is radikálisabbakkal bővítettek. Az ország függetlenségét és semlegeségét, „az emberi szabadságjogok legteljesebb biztosítását”, „az abszolút tájékoztatási és sajtószabadságot” összeegyeztethetőnek vélték a „magyar szocializmussal”. „Elítélünk minden fasiszta, sztálinista provokációt. [...] Szocializmust magyar módra” – olvasható nyilatkozatukban.²⁰

A kommunisták a „szocialista demokrácia”, a „szocialista demokratizmus” hirdetésével szerették volna legitimálni magukat. A reformerek éppúgy, mint az ortodoxok.

A Borsod megyei kommunisták a pártvezetésnek írt 23-i levelükben „a szocialista demokratizmus kibontakoztatásában” látták a válságból a kiutat. Nagy Imre 23-án este a Parlament előtt a „szocialista demokratizmus” védelméről beszélt.

Gerő Ernő október 23-i, esti rádióbeszédében a „szocialista demokráciát” és a „polgári demokráciát” állította szembe egymással; az utóbbit a „Horthy-fasizmus gyilkos terrorjával” és „nacionalista kútmérgezéssel” kapcsolta össze.

A forradalom első szakaszának dokumentumaiban különösen gyakran fordul elő egy hangsúlyosan magyar szocializmus követelése és ígérete. Nagy Imre október 28-án nemzeti és demokratikus alapú szocializmusról beszélt, október 31-én már nem is emlegette a szocializmust.

Az MDP Veszprém megyei bizottsága október 29-én ezt nyilatkozta: „Szocializmust akarunk építeni, de nem szovjet mintára, hanem magyar módra.”²¹

A Zala megyei kommunisták október 31-én a szocialista demokrácia védelmére szólították fel a lakosságot: „Szocialista demokráciát akarunk, amelyben az egyéni, szervezeteti és állami gazdálkodás azonos feltételek és jogok biztosításával történjék.”²²

Az 1956-os forradalomban nem volt világos, hogy mit is értenek szocializmuson, illetve ezt sokan sokféleképpen értették. A párton belüli ellenzéki vagy a népi mozgalom híve éppúgy lehetett szocialista, mint a pártjától megfosztott szociáldemokrata vagy a nyugati demokráciák polgárosult szocialista pártjait mintának tekintő. Nem vesztette el azonban

²⁰ PACZOLAY Gyula: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: ALBERT József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története 1949–1999*. VE Kiadó, Veszprém, 2002. 243.

²¹ VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1998. 125.

²² A Zala megyeiek október 30-i, 18 pontból álló követeléslistájának 11. pontja. CSOMOR Erzsébet–KAPILLER Imre (szerk.): *'56 Zalaiban. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1996. 146.

polgár- és kapitalizmusellenes jelentését, és áttételesen benne foglaltott az 1945 előtti magyarországi rendszer elutasítása is.

A „szocializmus” szónak egyaránt lehetett pozitív és negatív értelmezése. Ez utóbbival főként azok éltek, akiknek csak hátrányuk származott az 1945 utáni kommunista hatalomátvételtől, s a megelőző időszakokban sem voltak a magántulajdon- és piaccellenes egyenlősítő eszme hívei. A szociáldemokraták és a kommunisták között nem láttak lényegi különbséget, a szocializmust minden formájában káros ideológiának tartották, s véleményüket igazolandó (és egyben elrettentő példaként) az 1919-es magyarországi kommünre, illetve az oroszországi bolsevizmusra, s az abból kinövő sztálinista terrorra hivatkoztak.

A szocialista eszmék iránti rokonszenvnek több magyarázata is lehetséges. Egyrészt 1956-ban még sokan emlékeztek az 1945 előtti idők negatívumaira, másrészt a szovjet típusú diktatúrának 1956-ban még nem sikerült kitörölnie a közgondolkodásból a szociáldemokrata hagyományt, amelyet sokan a szocializmussal azonosítottak. A tömegekben nyomot hagyott az antikapalista és antiszemita szélsőjobboldali ideológia, amely a torz egyenlősítő eszméket nemzeti szocializmusnak nevezte. A Horthy-korszakban induló, majd 1945 után folytatódó modernizációt, mindenekelőtt a szegény sorsúak értelmiségivé válását elősegítő, a nép művelődését támogató állami intézkedéseket sokan a szocializmus felé mutató lehetőségnek tekintették. Az önkéntes szövetkezeti mozgalom és a munkásellenőrzés melletti hatalmi kiállás is növelte – 1945–1946-ban mindenképpen – a szocializmus iránti illúziókat.

Az 1944/45-ös rendszerváltozás sok tízezer ember számára a társadalmi felemelkedést – iskolázási lehetőséget, a korábbinál nagyobb egzisztenciális biztonságot és hivatali előmenetelt – jelentette. Ez pedig sokak társadalmi igazságérzetével találkozott, ami a forradalom idején is hatott. 1956-ban számosan valamiféle absztrakt és igazságos, magyar és kommunistamentes szocializmusban reménykedtek.

A forradalom szereplőinek ködös elképzelésük volt egy jobb, igazságosabb társadalomról, amelyet (talán nem utolsósorban) a csaknem egy évtizede beléjük sulykolt marxista–leninista szólamok hatására szocializmusnak neveztek, s ezt ötvözték egy régebbi keletű, folyamatosan megújuló illuzórikus magyarsággéppel, amelyet viszont alapvetően a sokszoros és kiheveretlen nemzeti sérelmek formáltak.

A „proletárdiktatúra” egyértelműen negatív jelentést kapott. (A hivatalos ideológia szerint a munkásosztály, a proletariátus volt a népi demokráciának nevezett diktatúra „vezető ereje”.) „Szocializmust akarunk, de önálló nemzeti államban” – fűzte hozzá az előadó az egyetemis-

ták követeléslistájához az október 25-i miskolci tömeggyűlésen. Taps és éljenzés fogadta szavait.²³ Amikor ugyanezen a gyűlésen a gyári reformista munkásvezető az 1948 után használatos értelemben konkretizálta a fogalmat, és a proletárdiktatúra mellett érvelt, szavait nem fogadta tetszés. „Egyet szögezzünk le, barátaim! Azt, hogy ti és mi is mindnyájan proletárdiktatúrát akarunk. A mi diktatúránkat! Nem olyat, mint eddig. De proletárdiktatúrát! Igazi magyar nemzeti diktatúrát! (A háttérből a szónokhoz: Ne sokkoljál már!)”²⁴

A fővárosban, a megyék, városok vezetésében és számos kisebb alföldi településen sokan vélekedtek úgy, hogy a szocialista rendszer demokratizálható. Debrecenben Szocialista Forradalmi Bizottmány²⁵ alakult. Október 26-i felhívásukat patetikus szavakkal indították: „Rendkívüli és felemelő esemény színhelye volt az elmúlt éjjel a megyei pártbizottság székháza. A nyomasztó véres napok után a sztálinista, rákosista légkörből kiszabadulva felderengett a kibontakozás. A rend, a béke, az emberség érzéséből fakadó gyönyörű nap volt. Értelmes emberek, magyar hazafiak, szocialisták, kommunisták, a dolgozó nép igazán hű fiai – szót értve – megalálták azt a platformot, amely a forradalmi és demokratikus alapon álló nemzeti érzésből megalakította a debreceni szocialista forradalmi bizottmányt. Így kellett, ezt kérte a történelem, ezt kéri tőlünk az igaz hazafiság, pártunk, népünk és nemzetünk szeretete. Itt voltak a régi, harcos kommunisták, akik már a fasiszmus ellen fegyvert fogtak, itt voltak a párt és tanács helyi szerveinek értelmes vezetői, a munkásosztály hű fiai, itt voltak a forradalmi diákság képviselői, orvosok, tanárok, írók, újságírók, katonák és még sokan mások. Szót értettünk, mert egyet akartunk: véget vetni a bizonytalanságnak, hiszen múlhatatlanul és nagyon szeretjük népünket, hazánkat, soha el nem feledkezve az internacionalizmusról.”²⁶ November elején a forradalmi szervezet nevéből eltűnt a „szocialista” jelző, az általa képviselt eszme azonban egyes röpiratokban továbbra is hatott: a Debreceni Forradalmi Bizottmány nemzetőr parancsnoksága november 2-i felhívásában szocialista forradalomként értékelte az október végi történéseket.²⁷ A Kabai Forradalmi Bizottmány október 27-i alakuló ülésén leszögezte: „Legfőbb célunk szé-

²³ UNGVÁRY Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákszemélyiségének krónikája*. Logod Bt., Budapest, 2000. 240.

²⁴ Uo. 241.

²⁵ A „Bizottmány” itt az 1848-as forradalomra és szabadságharcra utal: az Országos Honvédelmi Bizottmány 1949. április 14-ig a végrehajtó hatalom legfőbb szerve volt Magyarországon.

²⁶ Izsák Lajos et al.: *1956 plakátjai és röplapjai*. Zrínyi, Budapest, 1991, 411.

²⁷ Uo. 413.

les néprétegek akaratán nyugvó, igazi, diktatúramentes, magyar szocialista demokrácia kivívása. [...] szakítani kívánunk a sztálini és [a] rákosi[-féle] politikai irányzatból folyó *népdemokráciával*”.²⁸

Miskolcon az MDP helyi vezetése a forradalmi követeléseket ötvözte saját reformer elképzeléseivel: „Szabad, független, demokratikus Magyarországot akarunk, igazi népi hatalmat, szabad hazában jólétet és virágzó kultúrát népünknek! Hívei vagyunk a szocializmusnak, de nemzeti hagyományainknak és a magyar valósághoz igazodó magyar szocializmusnak.”²⁹

A népi demokrácia megreformálhatóságában bízók presztízse október 23-a után fokozatosan csökkent. 1956-ban egy szélsőségesen egalitárius, centralizált alapon működő rendszer omlott össze, amely a megelőző években a válság egyre több jelét mutatta. Az 1956. október 23. utáni napokban még természetesen kerültek előtérbe azok a tanácsi, párt- és népfrentvezetők, akik már 1953 nyara óta a létező szocialista rendszer megreformálásán buzgólkodtak. Október utolsó, november első napjaiban a vidéki települések többségében ez a politika megbukott. Erre utalhatott Szabó Zoltán: „Az [1956-os] események torlódásában [...] elmerült az a kifejezés, amely oly gyakorta hangzott el nyáron, a »szocialista demokrácia«...”³⁰

A fővárosban némileg más volt a helyzet: ott a nagy rendszerek mozgulásának nehézsége, koncepció- és vezetőhiány miatt az 1945–1946-os viszonyokra visszautaló reformelképzelések csak november elején jutottak el a megvalósítás stádiumába.

Lezajlott egy másik folyamat is: az 1945 előtti és az 1945 utáni rendszert egyaránt bíráló, elutasító követelések mögött felsejlett a nyugati szociáldemokrácia jóléti szocializmusa iránti igény. November 4., a második szovjet beavatkozás után pedig természetesen nem is lehetett másról szó, mint a reformszocialista elképzelésekről. Ez az ésszerű, alkalmazkodó attitűd tükröződik minden november 4. utáni kibontakozási tervben: Bibó Istvántól a Kiszegdapárton át az akkor országos politikai tényezővé vált munkástanácsokig. Ebben a helyzetben átértékelődött, egyneműsödött a november 4. előtti történések iránya, politikai tartal-

²⁸ FILEP Tibor–VALUCH Tibor (szerk.): *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai. Az 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, Debrecen, 1993. 76.*

²⁹ Izsák Lajos et al.: i. m. 341.

³⁰ SZABÓ Zoltán: A hetedik napon. In: GYURGYÁK János–KENEDI János: *Válság-idők, szedelőzködő idők, ítélet-idők. Válogatás Szabó Zoltán írásaiból. Századvég, 1987/4–5. 296.*

ma: nem esett szó többé a polgári demokrácia kívánalmáról, felnagyítottak, általános érvényűvé váltak azok a nézetek, amelyekkel erősíteni lehetett a szocializmus megreformálhatóságának illúzióját.

1.2. A harmadik út elképzelése

1956-ban a népi írók nézeteivel rokonszenvező vagy azokat valló értelmiségiek körében – akik leginkább a forradalom idején Petőfi Párt néven újjáalakult Nemzeti Parasztpárthoz kötődtek – újra népszerűvé vált a harmadik út eszméje. Olyan társadalmat vizionáltak, amely se nem kapitalista, se nem kommunista: átveszi a két levitézlett rendszerből a jót, s kiküszöböli a rosszat. Magyarország mintaállam lesz Nyugat és Kelet határán. Ez az utópia a forradalom illuzórikus világában sokak szemében megvalósíthatónak tűnt.

A harmadikutas elképzelések leginkább a magántulajdon korlátozására vonatkozó helyi követelésekben érzékelhetők. Különösen a tiszántúli forradalmi bizottságok limitálták volna a megvásárolható és a birtokolható földvagyont. E térségben az 1945 utáni években igen népszerű volt a Nemzeti Parasztpárt. A Balmazújvárosi Szocialista Forradalmi Bizottmány október 29-re datált követelései között olvasható: „Azonnal szüntessék meg a földek adás-vételi korlátozását. Egyben akadályozzák meg a nagybirtok kialakulását, csak annyi földet lehessen vásárolni, amennyit önmaga meg tud művelni.”³¹ Számos hasonlót idézhetnénk a térségből. A követelés megvalósítása legitim parlamentet és kormányt, erős nemzeti konszenzust követelt volna meg, ami akkor nem létezett.

Szigethy Attila, a győri forradalmi szervezet vezetője a nemzeti kommunista eszmékkel rokon elképzeléseket vallott. Azok közé a parasztpárti politikusok közé tartozott, akik a kommunista hatalomátvétel után is többé-kevésbé porondon tudtak maradni (1947-től 1957-ig folyamatosan országgyűlési képviselő volt), s akik számára igazi perspektívát jelentett Nagy Imre 1953-as kormánya. 1956 őszétől ő is, aki nem volt tagja az MDP-nek, a nem kommunistáknak is teret adó Hazafias Népfrontban fejthetett ki közéleti tevékenységet. Szigethy, miután október 26-án a városi, majd megyei forradalmi helyhatalmi szerv élére került, kettős elvárás csapdájában vergődött. Egyrészt képviselni akarta a radikalizálódó, olykor egymást keresztező helyi érdekeket, másrészt ambicionálta az országos politikát is: bár közel érezte magához Nagy Imre reformelképzeléseit, viszont a harmadikutas népi szocializmus híveként

³¹ FILEP Tibor–VALUCH Tibor (szerk.): i. m. 120.

jobbra állt tőle. Amikor politikai nyilatkozattételre kényszerült, óvatosan fogalmazott: demokráciáról beszélt, szocializmusról nem, ami azonban nem jelenti azt, hogy elvetette volna ez utóbbit. Inkább a lehúzó kommunista ballaszttól védte harmadikutas eszméjét. Ezért beszélt október 27-én késő este egy nyugati újságírónak „széles nemzeti összefogásról”, „a demokratikus érzelmű emberek egyetértéséről”. A politikai irányzatokhoz való viszonyát firtató kérdésre kitérően válaszolt: a volt demokratikus pártok képviselőiről, „igazi hazafiakról” beszélt, akik képesek a „nemzeti egységfront” megteremtésére, s ebből a kommunistákat sem zárta ki. „Népfront alapon állnak-e önök?” – szegezte neki a kérdést az újságíró, amire Szigethy igenlően válaszolt. Dicsérte Nagy Imrét – „talpig becsületes, hazáját féltőn szerető, sorsát szíven viselő igaz magyar ember” –, csupán kormányának összetételével volt elégedetlen, s azt javasolta, hogy vonjanak be egykori koalíciós politikusokat, illetve távolítsanak el egyes kommunistákat.³²

Németh László a forradalom alatti jobbratolódnástól tartott: nem zárta ki, hogy visszatérhet az „1920-as kurzus” szélsőségesen jobboldali, antiszemita politikája.³³ Borúlátásával mintegy kétségbe vonta a forradalmi öntisztulás lehetőségét és lebecsülte a nép választott vezetőinek önigazgató, demokratizáló képességét. A nagy hatású gondolkodó nem kételkedett a szocializmus magyarországi elfogadottságában, csupán a szocializmus értelmezésében látott eltérést a népiek, illetve a reformer hajlandóságú kommunisták, valamint a Szovjetuniót vakon követő internacionalista kommunisták között. Szerinte a forradalom új típusú szocializmust hoz létre: a szovjet típusú megbukott, míg a magyar sajátosságokra épülő győzelmet arat. A nyugati polgári demokráciák szocializmusfelfogásától idegenkedett, s ezt az egész magyar népre is kiterjesztette.

A népiek szocializmuselképzelése hasonlított a Nagy Imre-párti reformer kommunisták szocializmusképéhez, a „magyar szocializmus” ábrándjához. Olykor mintha már teljesen elmosódna a különbség a parasztpártiak, valamint a népi demokrácia megreformálhatóságában bízó kommunisták és a velük rokonszenvező értelmiségiek között. „Ne térjünk le a forradalom útjáról se jobbra, se balra. Mi nem akarjuk visszaállítani az úri Magyarországot, de Rákosi és Gerő rémuralmát sem” – írta az *Új Magyarország* 1956. november 2-i számában Féja Géza.

Szőllősy Pál ügyvéd, aki a forradalom alatt Veszprémben vállalt szerepet, Pfeiffer Zoltánnak, a család régi barátjának írta 1957. június 2-án:

³² KENEDI János (szerk.): i. m. 154.

³³ Németh László: *Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság*, 1956. november 2.

„Magyarországon olyan változások történtek az elmúlt tíz esztendőben – amit Ti külföldön töltöttetek –, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, melyeket nem lehet csak egyszerűen »visszacsinálni«. Átalakult – a politikai és a gazdasági változásokkal párhuzamosan – az emberek gondolkozása, felfogása is. Azt lehet mondani: egy kicsit mindenki szocialista lett. A magyarországi rendszert a nép 97–98%-a utálja, gyűlöli. De a rendszer egyes – jó vagy kevésbé jó – intézményeit, módszereit a nép magáévá tette, és ezeket nem kívánja megváltoztatni.”³⁴ Szöllősy felfogása a népi írók, de mindenekelőtt Németh László 1956-os nézeteihez állt közel.

A népiek harmadikutas szocializmusa a forradalom második felében, valamint az ellenállás heteiben kapott nagy publicitást. A harmadik útkoncepció a „nagypolitika” és az értelmiségi elit egy részének nézeteit tükrözte: akkor úgy tűnt, hogy jelenléte tartós marad, holott efemer jelenség volt, a radikális rendszerváltozás velejárója.³⁵

„Ma nem ítélnénk meg, hogy képes lett volna-e egy demokratikus, harmadikutas szocializmus modernizálni és nyugattá fejleszteni az országot. Csupán azt kell látnunk, hogy ez az eszme akkor nem volt olyan anakronisztikus, mint amilyennek ma látszik.”³⁶

2. Az ideális polgári demokráciához kötődő nézetek

A forradalom előtt és annak kezdeti szakaszában a szocializmustól eltérő eszmék a több mint tízéves kommunista uralom, valamint az október 23. után rendelkezésre álló idő rövidsége miatt még nem kerülhettek a széles nyilvánosság elé. Hiányoztak a keretek és az emberek: egy hétbe telt, amíg a korábban betiltott, elsorvasztott pártok, valamint az újonnan alakult pártok, politikai csoportosulások a nyilvánosság előtt megjelentek. Ez minden forradalmat megelőző és forradalom alatti állapot sajátja.

³⁴ VIDA István: Egy polgár az 50-es évekről, az 1956-os forradalomról és az első nyugati benyomásairól. Szöllősy Pál levele Pfeiffer Zoltánhoz. Bécs, 1957. június 2. *Századok*, 2000/5. 1290. – Pfeiffer Zoltán, aki pártja képviselőjeként 1945–1946-ban az Igazságügyi Minisztériumban politikai államtitkár volt, 1947 februárjában kilépett a Kisgazdapártból. Az 1947-es országgyűlési választásokon a Magyar Függetlenségi Párt vezetője volt. A méltánytalan támadások miatt, politikusi pályáját feladva, 1947 novemberében emigrált.

³⁵ CSICSÓ Mária–KÖRÖSÉNYI András: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközben. A Petőfi Párt 1956–1957-ben. *Századvég*, 1989/1–2. 118–183.; STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

³⁶ SZABÓ Miklós: Demokratikus szocializmus vagy restauráció? Gondolatok 1956 programjáról. *Évkönyv 1992*. I. 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 95.

A polgári demokrácia híveinek az '56-os forradalom erőszakos külső megszakítása miatt eleve kevesebb idejük jutott a véleménykifejtésre, mint a több évnyi aktív múlttal rendelkező kommunista ellenzékieknek.

Voltak-e egyáltalán a forradalom napjaiban olyanok, akik deklaráltnan polgári demokráciát, kapitalizmust akartak?

A hatalmukat féltő kommunista vezetők nem ringatták magukat illúziókba. Gerő Ernő megérezte a veszélyt, s már 1956. július elején arról beszélt a szovjet nagykövetnek, hogy a pártellenzék mozgolódásánál veszélyesebb a kapitalizmust visszakívánók növekvő aktivitása.³⁷ Ő a magántulajdonon alapuló gazdasági, társadalmi rendnek csak a negatív oldalát látta, ellentétben a forradalmat igenlők többségével, akik viszont csak e formáció előnyösnek vélt vonatkozásaira figyeltek. Demokrácia-elképzeléseik túl általánosak voltak: az emberi és a politikai szabadságjogok kívánalma és a jólét iránti igény jellemezte őket. A vágyott demokrácia lényege: legyen más, mint ami a forradalmat megelőző 10–12 évben volt.

A polgári demokráciára vonatkozó elképzelések leginkább az 1945–1946-os demokrácia-elképzelésekre emlékeztetettek. Akkor is, most is a magántulajdon alapján álló, korlátozott piacgazdaság tűnt a legnépszerűbbnek. A politikában ennek a plurális parlamenti demokrácia felelt meg. A minta a nyugat-európai társadalmi és politikai berendezés volt, amelynek magyarországi adaptálását megnehezítette, hogy az ország a Horthy-korszakban is a Nyugathoz képest korszerűtlennek, az uralkodó mentalitást tekintve avítnak, rendiesnek számított. A realitás pedig a Szovjetunió által engedélyezett és ellenőrzött „demokrácia”, amely 1945–1946-ban még a magántulajdon és a korlátozott piacgazdaság alapján állt.³⁸

A forradalom alatt színre lépő politikai csoportosulásoknak közzetennül a második világháború befejezése utáni állapotokhoz kellett visszanyúlniuk. A kommunistáknak és a parasztpártiaknak akkor nyílt először lehetőségük a demokratikus politizálás gyakorlására. A szociáldemokraták és a kisgazdák a két világháború közötti tapasztalataikból is meríthettek. Tovább bonyolítja a helyzetet a párton belüli megosztottság. A koalíciós pártoknak azokat a tagjait, akik 1947 után is megmaradtak a kommunisták szövetségeseinek, 1956. november elejére kizszorították a vezetésből, sőt sokszor a pártból is eltávolították.

³⁷ Vjacseszlav SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Móra, Budapest, 1993. 138.

³⁸ Lásd STANDEISKY Éva: Remény és szorongás. RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): i. m. 2005.

A hazai demokratikus előzmények – amelyekre a politikai életbe visszatérőknek akarva-akaratlanul támaszkodniuk kellett, ha nem akartak a hagyománynélküliség légüres terébe kerülni – eléggé kezdetlegesek voltak. A Horthy-korszaknak és az 1945–1947 közötti koalíciós időszaknak egyaránt akadtak vállalhatatlan elemei, ugyanakkor a többpártiság gyakorlására csak ezekben a nem igazán demokratikus periódusokban volt módja annak a két pártnak – a Szociáldemokrata Pártnak (SZDP) és a Kisgazdapártnak (FKgP) –, amely nem csupán ebben a két időszakban, hanem 1918-ban és 1956-ban is valamiféle magyar viszonyokhoz igazított demokrácia megvalósításán munkálkodott. Leginkább ennek a két pártnak voltak demokratikus politikai hagyományai, s ezeket mindkét párt hasznosította is a forradalom idején. Nagyobb presztízavesztés a kommunisták által módszeresen tönkretett SZDP-t érte; a kisgazdapárti eszmei hagyományok életképesnek bizonyultak.

2.1. Szociális érzékenységgel ötvöződő konzervativizmus

A Kisgazdapárt a forradalom idején az egykori pártok közül elsőként lépett a színre nem csupán vidéken, hanem Budapesten is, bár a főváros irányításában ez csak november első napjaiban mutatható ki. Addig a kerületi forradalmi szervezetben és Dudás József Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmányában találkozhattunk az FKgP tagjaival, akik többnyire nem is pártjuk képviselőként léptek újra a nyilvánosság elé (október 30-ig – a koalíciós pártok újraalakításának engedélyezéséig – bizonyosan nem), hanem a helyi közelet prominenseiként, a helyi közigazgatás új vezetőiként. Az egykori kisgazdák közül leginkább az 1947-től háttérbe szorítottak tűntek ki aktivitásukkal, s a legtöbb helyen ők kezdeményezték a kommunisták és szövetségeseik – köztük saját egykori tagtársaik: az „útítárs” kisgazdák – kiszorítását a forradalmi szervezetből. Nem pártpolitikusokként, hanem a helyi közösség választott irányítóiként cselekedtek még akkor is, amikor „hivatalosan” is újjáalakulhattak a pártok. Jól érzékelték, hogy az egykori koalíciós pártok nem igazán népszerűek a lakosság körében: az 1945 utáni években egyre inkább megosztott, a kommunisták által szétvert, illetve manipulált pártok néhány nap alatt képtelenek voltak egységes ideológia alapján újjászerveződni. Különösen az 1945-ben gyűjtőpárti pozícióba került Kisgazdapárt volt heterogén összetételű és ideológiájú. Az egykori kisgazdapártiak, akik az 1956 előtti években egymással is élesen szembe kerültek, bizonytalanok voltak abban, hogy milyen is legyen a megújult Kisgazdapárt. Kik irányítsák? Kiket ne fogadjanak vissza, s kikre támaszkodjanak? Melyik Kisgazdapárthoz hátráljanak vissza? Az 1946-oshoz?

Az 1944. decemberihez? Az 1930 és 1944 közöttihez? E zavartság miatt nemigen lehet egységes ideológiát találni a forradalom alatti kisgazdapárti megnyilvánulásokban.

A fővárosban újjáalakult Kisgazdapárt nevében Csorba János – 1945-ben Budapest polgármestere – november 1-jén fejtette ki az *Igazság* újságírójának pártja régi-új elképzeléseit. A fő elemek: köztársaság, parlamentáris demokrácia, a nagybirtok és a nagytóke kizárásával paraszti magántulajdonon alapuló gazdálkodás, szabad kisipar és kiskereskedelem.

A Kisgazdapárton belüli különböző demokráciaértelmezések az újjászerveződő párt összetételével függtek össze. Ott, ahol az MKP mellett 1947 után is kitartó kisgazdák kezdtek újjászervezni a pártot, jóval mérsékeltebb, a reformer kommunistákhoz közelebb álló nézeteket vallók jöttek össze, ellentétben azokkal, akik a kommunista „szalámitaktika” áldozatai voltak. Ez utóbbiak még elvétve sem emlegették a „szocialista demokráciát”. (Kovács Béla kivétel. A sok viszontagságon átment – 1947 februárjában letartóztatott és a Szovjetunióba hurcolt – politikus 1956-ban tett nyilatkozataiból a kommunisták melletti kiállás és a tőlük való elhatárolódás egyaránt kiolvasható.) Az eddigi kutatások még nem terjedtek ki annak vizsgálatára, hogy az egyes településeken az egykori kisgazdák melyik szárnya kezdte el a forradalom idején a párt szervezését, de a helyi forradalmat bemutató dokumentumkiadványokban közölt korabeli forrásokból levonható némely következtetés.

A szolnoki források – Damjanich Rádió, *A Nép Lapja* – szerint a helyi Kisgazdapárt szabad választásokat és „szocialista demokráciát” akart. Ez – és a nyilatkozat szóhasználata is – azt valószínűsíti, hogy „útitárs” kisgazdákról van szó, azokról, akik bíztak abban, hogy a közeli országgyűlési választásokon a többség a szocializmus javított változata mellett teszi le a voksát.

Egerben a kisgazdák kontinuitásról beszéltek: „demokratikus és nemzeti Magyarországot” akartak, szabad választásokat, többpárti, valódi vitákat folytató parlamentet szorgalmaztak, az önkéntes felelősségvállalás, az egészséges gazdasági verseny mellett szálltak síkra. „Vallja a kisgazdapárt, hogy nincs szükség népet tipró csendőrségre, akár kakas-tollat, akár usánkat visel. [...] Gyűlöljük a diktatúrát, akár a horogkereszt, akár a vörös csillag jegyében gyakorolják” – írták.³⁹

„Csak demokratikus eszméket szabad megvalósítanunk, szem előtt kell tartanunk, hogy a demokratikus Magyarország a mi kezünkben

³⁹ VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok*. I. m. 315.

van, mert ha megbontjuk az egységet, akkor újból bekövetkezik 1947 tragikus bomlása” – mondotta Kertész Endre Pécssett, a Baranya megyei kisgazdapárti újjáalakuló ülésen október 31-én. „A régi világról ne álmodjon senki. Mi sem grófok, sem a kapitalisták, sem a bankárok országát nem akarjuk. [...] Keresni kell az új utat, hogy minél nagyobb darab kenyér jusson, és nyugalma legyen népünknek [...] Mi függetlenséget, demokráciát és szabadságot akarunk” – jelentette ki ugyanezen a tanácskozáson Kovács Béla, aki azt is szorgalmazta, hogy szűnjön meg a szegény- és a „zsirosparaszt” közötti megkülönböztetés.⁴⁰

A kisgazdapárti Varga István közgazdász, a nem marxista gazdasági szakemberek legnevesebbike, a második világháborút közvetlenül követő évekig visszanyúlva támogatta volna a paraszti és a kisipari árutermelést, valamint az önkéntes szövetkezést, ésszerűsítette volna az időközben létrehozott „szocialista nagyipart”. Pártfogolta a vállalatok viszonylagos önállóságát, új ár-, munkabér- és adórendszert szorgalmazott. Emelte volna a nyugdíjakat, megszüntetve e téren a korábbi politikai diszkriminációt. A piacgazdaság hosszú távon valószínűsítette a tőkekoncentrációt, amit állami szabályozás befolyásolt volna. Varga elképzelései a központosítás és decentralizálás egyensúlyán alapultak, ami szerinte megfelelt a magyar gazdaság állapotának is és a lakossági igényeknek is.⁴¹

A kisgazdapárti elgondolások a tulajdonos paraszti érdekeken alapultak, amiből az következett, hogy egyaránt elutasították a nagybirtokrendszert és a szocialista típusú termelőszövetkezeti gazdálkodási formát. A birtokhatárt 20–25, illetve 50 holdban szabták volna meg. 100 alkalmazottig a középüzemeket is megengedhetőnek tartották, s az államosított családi házakat, lakásokat is visszaadták volna eredeti tulajdonosaiknak. A kisgazdapárti tervezgetők a parasztpártiakhoz hasonlóan a forradalom napjaiban nem számoltak a piaci viszonyokon alapuló magángazdálkodás következményeivel. Nem volt elképzelésük arról, hogyan csökkenthetik majd az elkerülhetetlen vagyoni és társadalmi polarizálódásból adódó feszültségeket. Feltehetően ők is abban bíztak, hogy a meglévő struktúra némi átalakításával, meggyőző politizálással határt szabnak majd a szélsőséges vagyoni különbségek kialakulásának, amelyek óhatatlanul együtt járnak a szabad piaci gazdálkodással: korlátozott és szabályozott piacgazdaságban gondolkozhattak.

⁴⁰ Uo. 305., 307., 308.

⁴¹ *Magyar Szabadság*, 1956. november 3.

2.2. Szociáldemokratizmus

A forradalom első napjaiban a kommunista reformer lázadók eszméi hatottak leginkább, de már ekkor megjelentek a hazai szakszervezeti, szociáldemokrata hagyományokból táplálkozó szocialista elképzelések. A szociáldemokrata és a kisgazdapárti elképzelések rokonok. Így a nyíregyházi szociáldemokraták is magántulajdonon alapuló, az értelmiségre és a parasztságra is építő „egészséges, tiszta demokrácia” megvalósítását ígérték.⁴²

A megosztott, szétzilált szociáldemokraták Kéthly Anna-féle szárnya, amely 1956-ban a legnépszerűbb volt, valamiféle köztes helyzetet képzelt el: a szociálisan érzékeny piacgazdaságot szerette volna ötvözni a parlamentáris alapokon nyugvó munkáspárti hegemoniával, ami kizárt mindenfajta önkénnyt, rendőrállamiságot. Ezek az elképzelések a hazai szociáldemokrata mozgalomban hosszú évtizedes hagyományokra nyúltak vissza, és az SZDP megszüntetése – a Magyar Dolgozók Pártjába való beolvasztása – ellenére sem tűntek el végleg, bár a kommunista párt- és belügyi szervek továbbra is üldözték a nyugati típusú szociáldemokratizmusra utaló nézeteket. Ezek éledtek fel a forradalom idején: Budapesten vontatottan és ellentmondásosan, vidéken inkább személyekhez kötődően. A forradalom idején – főleg a városokban – a forradalmi bizottságok élére került egykori szociáldemokraták magukra voltak utalva: a helyi tradíciókhoz kapcsolódtak, s az SZDP újjászerveződésének nehézségei és a kaotikus viszonyok miatt nélkülözték a központi iránymutatást. Zömük az 1947, 1948 után félreállított helyi szociáldemokrata politikusok – kommunista szóhasználatban: a „jobbboldali szociáldemokraták” – közül került ki, akikre elsősorban nem egykori párthovatartozásuk, hanem ismertségük és megbecsültségük miatt esett a helyiek választása, hasonlóan az egykori kisgazdapártiakhoz és más pártbeliekhez.

2.3. A többi demokratikus párt elképzelése a demokráciáról

A Kisgazdapártból kidaszítottakból 1946-ban alakult, rövid, párhónapos életű Szabadság Párt 1956-ban a magyar társadalom egységének megteremtését, valamennyi lakos, vagyis a polgárok megbecsülését és a magántulajdon védelmét tartotta a legfontosabbnak: „a magántulajdon csak akkor szentség, ha nem sért nemzeti és szociális érdekeket” – olvasható programjukban.⁴³ Arra azonban nem tértek ki, hogy milyen nagyságú és jellegű magántulajdon minősül sérelmesnek.

⁴² VIDA István (szerk.): *1956 októbere Szabolcs-Szatmár megyében. Dokumentumok*. MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei és Nyíregyháza városi szervezete, Nyíregyháza, 1989. 97–99.

⁴³ Uo. 517.

A kispárti voltával tisztában lévő, a harmadikutas parasztpárthoz közel álló Nemzeti Radikális Párt az 1945-ös viszonyok módosított változatát tartotta ideálisnak: a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt centrumára – Kovács Bélára és Kéthly Annára – építették volna az új hatalmat.

A pártskálán a középtől jobbra álló Keresztény Magyar Párt jövőelképzelése is szociálisan érzékeny, a társadalmi igazságosság pátoaszától áthatott: a többinél részletesebb, alaposabb, átgondoltabb. Azt tartalmazza, amit a katolikus többségű települések forradalmi bizottságai – amelyek zömmel középbirtokos parasztokból és nem kommunista kötődésű értelmiségiekből álltak – megvalósítani igyekeztek.

Az elszennvedett hitbéli sérelmek miatt a párt toleranciája véges volt: bár szabad vallásgyakorlatot hirdetett, a hitoktatást kötelezővé tette volna. Antikommunizmusa keményebb volt, mint a rendszer funkcionáriusait személyesen ismerő új helyi vezetőké. Programjukban olvashatjuk: „Az összes állami alkalmazottaknak, bírának, ügyészeknek, rendőrségnek és katonaságnak átszervezése, újbóli kinevezések elrendelése.”⁴⁴ Ha e pont megvalósítására a pártnak lehetősége nyílt volna, vezetői vajmi nehezen találtak volna minden posztra megfelelő embert: a katolikus szellemű tisztító hadműveleteknek áldozatul estek volna a pártatlan és a mindenkori hatalomhoz lojális szakemberek.

A pártprogram konkretizálta az összeállítói szerint elképzelt polgári demokráciát: érvényesüljenek a polgári szabadságjogok, az új törvényhozás összeüléséig függesszék fel az 1945 után hozott jogszabályokat, engedjék be a külföldi tőkét; az állami tulajdonú vállalatok alakuljanak át részvénytársasággá, és a részvények kétharmadát a volt alkalmazottak birtokolják; a munkahét 40 órás legyen, a fizikai dolgozók munkabérét emeljék; az elvett földeket 50 holdig adják vissza egykori tulajdonosaiknak; az állam támogassa a lakásépítkezést, nyújtson kedvezményeket a fiatal házasoknak; szűnjön meg az egyetemi felvételeknél a származási diszkrimináció, az egyetemek kapják vissza autonómiájukat; állítsák helyre az utazási szabadságot; a múlt bűnöseit törvényi úton vonják felelősségre, térítsék meg az erkölcsi és anyagi károkat.

A Keresztény Magyar Párt nem fokozatos rendszerátalakítást, hanem radikális rendszerváltozást kívánt: nem ismerte el az átmenet kommunista vezetésű kormányát, ugyanakkor az általános és titkos választásokból a kommunista pártot sem zárta ki, de a megtévesztő Magyar Dolgozók Pártja elnevezés helyett a Kommunista Párt nevet javasolta. A program összeállítói – közülük Zajgóvári Károly és Reibel Mihály ne-

⁴⁴ VIDA István: *1956 és a politikai pártok*. I. m. 462.

vét ismerjük – azonban nem vettek tudomást arról, hogy a társadalom jelentős részében még vonzó a szocializmus, s arról sem szóltak, hogyan bonyolítható le a hatalomváltás, hogyan alakítható át a centralizált állami intézményrendszer és erőszakapparátus.⁴⁵

A szintén a konzervatív kereszténydemokrata irányzathoz sorolható Demokrata Néppárt elképzelései között, amelyeket Mihelics Vid fogalmazott meg a *Hazánk* november 4-i számában, az államosított üzemek tulajdonosainak kártalanítása (vagyis nem reprivatizáció!) szerepelt, a háztulajdonosok azonban visszakapták volna államosított, kisajátított tulajdonukat, vagyis a magántulajdon visszaállításában a fokozatosság volt a mérce. A kommunista reformerek közeli politikai térvészését valószínűsíti Dorombo Károly véleménye, aki azt fejtegette ugyancsak a november 4-i *Hazánk*ban, hogy a Tito vagy a Gomulka típusú rendszerjavító elképzeléseken Magyarországon már túlhaladt az idő.

Kereszténység (Mindszenty József megítélése)

Az október 29-i, „Minden Katolikus Magyar” aláírású rölap, „rendszerváltozásra számítva”, az egyház teljes rehabilitációját követelte: a bebörtönzött egyházi személyek szabadon engedését, az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetését, a békepapok, a papbesúgók elbocsátását és felelősségre vonását, az egyházi iskolák visszaadását, „a hit- és erkölcsi nevelés zavartalanságát”, az egyházi kiadók és az egyházi sajtó újbóli működését, a szerzetesrendek visszaállítását, a kapcsolatfelvételt a Vatikánnal. Mindezek eszmei háttere „az igazi demokrácia”, melynek jellemzői az „igazi vallásosság”, a társadalom egészére kiterjedő szociálpolitika, az erkölcsösség és a szolidaritás. A rölap szerzői ugyanakkor elhatárolták magukat „a fekete reakciótól”, a nagybirtokrendszer visszaállításától, „a múlt hibáitól”.⁴⁶

Gyakori követelés volt a hitoktatás visszaállítása. Nem vallásszabadságot követeltek, hiszen akkor a vallástalanságot is méltányolniuk kellett volna. A visszarendező forradalom a sérelmek elkelezésekor fennállott helyzetet kívánta vissza, ami nyitottság és méltányosság helyett újabb sérelmek forrása lehetett.

A csepeli Nemzeti Bizottság, amely munkáskerületet irányított, az ifjúság nevelését valláserkölcsi alapra kívánta helyezni. A főváros II. kerületének pedagógusai a történelmi múltú felekezeti iskolák visszaállítását követelték.

⁴⁵ Uo. 462–463.

⁴⁶ Izsák Lajos et al. (szerk.): 1956 plakátjai és rölapjai. I. m. 126.

„Az általános iskolai tanulók 95%-a beiratkozott hittanra. A be nem iratkozottakkal szemben retorziót alkalmaznak, 8–12 éves gyerekeket használnak fel. Olyan lehetőséget nyújtunk, amely túlmegegy a polgári demokrácián is” – dohogott Lakos Sándor az MSZMP budapesti XIII. kerületi szervezetének ülésén.⁴⁷

A legtöbb vidéki településen már a forradalom kezdeti szakaszában követelték Mindszenty szabadon bocsátását, 1948-ban kényszerűen megszakított hercegprímási tevékenységének folytatását.⁴⁸ Mindszenty a katolikusok számára világnézeti – és sokak számára politikai – biztosítékot jelentett 1956-ban éppúgy, mint az 1945 utáni években.

Ez a katolikus vallásúak – vagyis a hívő lakosság többsége – körében általánosnak mondható kívánság mintegy összefoglalta a katolikusok jóváteendő sérelmeit: az iskolák államosítását, a vallásüldözést, a szerzetesrendek feloszlatását, a békepapok és az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenységét. Abban bíztak, hogy a kommunista uralom évtizede után a vallásérkölszi alapon álló katolikus egyház segítségével eltüntethetők az erkölcsi züllöttség nyomai. Sokan politikai feladatot is szántak a bíborosnak, aki 1945 és 1948 között áttételesen már tett kísérletet a politikai szerepvállalásra.

Az egyik fővárosi peremkerületi lapban a hercegprímásról írottak nem mondhatók elszigeteltnek: „Az ő személye szomorú történelmi korszakunkban szinte szimbóluma volt a magyarságnak. Nemcsak a hétmilliót számláló katolicizmusnak, hanem a többi, magát magyarnak valló hazafi előtt is. Mindszenty József valóban az egész magyarságé. Magas egyházi méltósága egyáltalán nem akadályoz annak, hogy sziklaszilárd jelleme, magatartása, becsületes, népből származó magyar hitvallása révén lényeges politikai erő lehessen.”⁴⁹

A protestáns egyházaknak 1956-ban nem voltak karizmatikus vezetői. Közvetetten a népi írók és a parasztpártiak voltak azok, akiknek – többségük református lévén – politikai elképzeléseibe, azok szellemiségébe áttételes módon (például családi hagyományaik és neveltetésük révén) vallásuk ideológiája is beszűrkedhetett.

⁴⁷ Az MSZMP Budapest XIII. kerületi PVB 1957. január 23-i ülésének jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV: 1. a. 1/8. d. e.

⁴⁸ Molnár Sándor november 4-én a *Keszthelyi Újságban* megjelent versét, amely Krisztus mártírhaláláról szól, „Mindszenty József bíboros hercegprímásnak, a magyar föld ma élő legnagyobb fiának” ajánlotta. A költemény utolsó másfél sora: „Jézus Krisztus óta / Minden Megváltót megfeszítenek.” A vers címe: *Megváltók sorsa*.

⁴⁹ Dr. ERDEI György: Szabadságunk hajnala. *Kispesti Figyelő*, 1956. november 2.

A forradalom paradoxonai közé tartozik, hogy a megelőző időszak ideokráciája ellenében meghirdetett szabad vallásgyakorlat olykor ellenébe fordult, sokszor demokráciaellenessé vált. 1945 előtt a vallás, különösen a katolikus és a református vallás, az államideológia támasza is volt. A kommunista hatalomátvétel után a hivatalos ateizmus vállalásüldözéssel párosult: a legtöbb ember úgy szerezhetett közvetlen tapasztalatokat az antidemokratikus hatalmi módszerekről, hogy vallásos hite miatt üldözték. A szabad vallásgyakorlás követelésében azonban sok helyen átestek a ló túlsó oldalára: újra kötelezővé tették a hittant és a tanítás előtti imát. Eszükbe sem jutott, hogy többségi véleményük hivatalossá tételével a demokrácia egyik alapelemét, a véleménysszabad-ságot sértik. Ennek persze az is oka volt, hogy a lakosság többsége az egyházi iskolák államosításában nem a demokratikus jogállamiság megteremtésének egyik elemét látta, hanem pusztán hatalmi önkényt. A kommunisták ugyanis 1948–1950-ben az állam és az egyház szétválasztását diktatórikus eszközökkel vezényelték le, ami sokak szemében a demokrácia és az erkölcs egyetlen letéteményesévé az egyházakat tette, ami a pártállami nyomás megszűnésekor felértékelte az egyházak szerepét, illetve elhomályosította tevékenységük múltbeli negatív megnyilvánulásait.

Ez utóbbi a forradalom múltba forduló jellegére is példa.

Forradalmi illúziók

A közvetlen demokrácia felértékelődése (a forradalmi bizottságok demokráciafelfogása)

Ennek az alfejezetnek a mottója egy korabeli magánlevél részlete lehetne: „Egy új világ van kialakulóban, egy tiszta, szabad és őszinte rend.”⁵⁰ Rendszerváltó társadalmi fordulatok idején, amelyek közé a forradalom is sorolható, nem csupán az egyenlősítő eszmék értékelődnek fel, hanem az olyan közösségi magatartásformák is, mint az önzetlenség, az önfeláldozás, a bajtársiasság és a hősiesség. Amikor megroppan vagy megszűnik a központi hatalom, a törvényt létrehozó és a törvényességet ellenőrző szervek befolyásukat veszítik vagy felbomlanak, a kisebb és nagyobb közösségekre marad a mindennapi élet megszervezése, a gyengék, a veszélyeztetettek védelme, az egymásnak feszülő indulatok mérséklése, káros

⁵⁰ K. Á. október 30-i, szüleinek írt levelezőlapja. *Beszélő*, 2004. november. Közlő: TAMÁSI Miklós: *Forradalom alulnézetből*. I. m. 42–50.

következményeinek felszámolása, az elfajulások kezelése – a rendteremtés a felfordulásban. Illegitim, kaotikus szituációban az emberek akaratlanul is közösségi cselekvésre, (közvetlen) demokráciára kényszerülnek. A közösség által kiválasztott és megerősített emberekre vár a rendkívüli időkben felértékelődött eszmények képvisellete, ezt tőlük várják el a többiek. Megnyilatkozásaikból lehet következtetni nézeteikre: a szocializmust igénylők éppúgy akadnak közöttük, mint az egyenlősítő, a magántulajdont korlátozó, a piacgazdaságot elvető rendszer ellenzői. Ezek – a kutatások mai állása szerint – sem területi, sem más szempontok alapján nem szoríthatók rendszerbe, csupán jelzésükre van mód.

1. A demokrácia szocialista válfaját illusztráló példák

„Legfőbb célunk széles néprétegek akaratán nyugvó, igazi, diktatúra mentes magyar szocialista demokrácia kivívása” – olvasható egy kelet-magyarországi település, Kaba forradalmi szervének jegyzőkönyvében.⁵¹

A kommunisták uralmát felváltó forradalmi testületek közül az Észak-és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács november 2-i alapító nyilatkozatában kimondta: „Megvédjük az állam vagyont, és visszautasítunk minden restaurációs kísérletet, amely a földbirtokosok, gyárosok és bankárok hatalmának visszaállítására irányul.”⁵²

„Nagy Imrének feladata, hogy a múlt ostobaságainak ellenére a vívmányokat megőrizze. Tőkések nem kellenek” – olvasható a budapesti XII. kerületi Forradalmi Bizottmány felhívásában.⁵³ Vácott a forradalmi bizottság magyar viszonyoknak megfelelő szocialista demokráciát kívánt építeni, s elítélt „minden olyan törekvést, amely a tőkés rendszert állítaná vissza”. Míg korábban kijelentette: többpárti szabad választásokat kívánnak.⁵⁴

„Kezdünk berendezkedni. [...] A forradalmi tanácsokban, a nép valóban bölcs gyülekezeteiben olyan kemény és igaz hangok hallatszanak, amilyeneket még talán sohasem hallott az ország. Most tűnik ki, mennyi tehetséges ember volt a háttérben, a sok tehetségtelen, botcsinálta vezető mögött. Nincs mit félnünk. Van itt annyi ész, becsület, egyenesség, amivel fölösen meg tudjuk oldani új országépítésünk nehézségeit is. A jelen feladataiban máris egyetértünk. Hogy a jövőt hogyan képzeljük el, arra nézve még elég sűrű a bizonytalanság. Valószínűleg egy dologban

⁵¹ A Kabai Forradalmi Bizottmány 1956. október 27-i jegyzőkönyve. FILEP Tibor–VALUCH Tibor: i. m. 76.

⁵² *Északmagyarország*, 1956. november 2.

⁵³ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 290. f. 1. cs. 85. ő. e.

⁵⁴ IZSÁK Lajos et al. (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. I. m. 472.

azonban hamarosan egyöntetű lesz a vélemény: semmit vissza nem adunk! Sem a földeket, sem a gyárat, sem az üdülőket, sem a színházakat.

Magánkezdeményezést engedünk, a kisipart támogatjuk, de végre is nem a nagykereskedők és iparbárok jódoigáért harcoltunk. Inkább még az állami birtokokat is kiosztjuk” – olvasható egy korabeli magánfeljegyzésben.⁵⁵

Salgótarjánban a régi vezetés előremenekülő reformerei Ideiglenes Forradalmi Nemzeti Tanácsot alakítottak, s maguk javasolták, hogy „a szocialista demokratizmus további kibővítésének” jegyében jöjjenek létre „a legszelesebb népi alapokon nyugvó szervek”.⁵⁶

Esztergomban a forradalmi vezetés harmadik garnitúrája összetételében már alig emlékeztetett az első kettőre, a jövőkép azonban nem sokat változott a forradalom első napjaiban hirdetettekhez képest: sem a forradalom mellé állt helyőrség, sem a városi Ideiglenes Nemzeti Tanács nem mondott le a szocializmus megvalósíthatóságáról. Az utóbbi „magyar talajból fakadó szocializmust” kívánt építeni, az előbbi a „szabad, független, szocialista Magyarországért” szállt síkra.⁵⁷

Tótkomlóson az október 30-án megválasztott Forradalmi Nemzeti Bizottság tagjai esküszövegükben a „demokratikus szocializmus” mellett tettek hitet.⁵⁸

„Törölni kell [...] minden terrorisztikus eljárást a parasztok rétegei között, szocialista szellemben ne legyen megkülönböztetés” – követeli a Zirci járás „Munkás- paraszt értelmiség katonai tanácsa” [így!].⁵⁹

A Corvin-csoport röplapja szerint: „Mártírjaink azért estek el, hogy ebben az országban rend legyen, hogy hazánk szabad, független, szocialista országgá váljék.”⁶⁰

A Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt, amelyről jóformán csak annyit tudunk, hogy a fővárosban, az Izabella utca 62. szám alatt működött, politikai krédóját így fogalmazta meg: „Olyan gazdasági és politikai rendszert akarunk kialakítani, amely megszünteti a holnap bizonytalanságából fakadó nyomasztó érzést, és egyben megszünteti az ország gazdasági bizonytalanságát. Létbiztonságot teremt. A munkásosztály jogaiért harcolunk oly formában, hogy teljes birtokosa legyen a gyárnak,

⁵⁵ Győr, 1956. I. 199.

⁵⁶ Izsák Lajos et al. (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. I. m. 457.

⁵⁷ Uo. 451.

⁵⁸ PIL 290. f. 1. cs. 63. ő. e.

⁵⁹ Izsák Lajos et al. (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. I. m. 552.

⁶⁰ Uo. 266.

és a gyár termelési értékének emelkedésével emelkedjen az élet nívója. A parasztságnak megvédjük a forradalomban visszaszerzett jogait. [...] Semmilyen...izmust, csak magyarságot akarunk! Akik 1948-ban kiejtették kezükből szabadságunkat, azok nem adhatják vissza!”⁶¹

2. Példák a demokrácia polgári változatának igénylésére

Ercsiben a helyi forradalom egyik kezdeményezője munkahelyén, a Terményforgalmi Vállalatnál már 25-én hangoztatta: „Eljött az ideje, hogy polgári demokrácia legyen a bolsevizmus helyett.”⁶²

A mátészalkai Járási Nemzeti Forradalmi Bizottság október 29-én közölt harmincpontos kiáltványa felöleli a társadalom demokratizálásának szinte minden lényegi kérdését. Amit leír: polgári, nemzetállami program. A követelések: teljes szólás- és sajtószabadság; általános, titkos, több demokratikus párt részvételét feltételező, egyéni kerületenkénti szabad választások; új, felelős magyar nemzeti kormány; új, nemzeti alkotmány, a Kossuth-címer visszaállítása; az egyenjogúság, önállóság és függetlenség alapján nyugvó külpolitika; a közigazgatás újjászervezése és megtisztítása, független és igazságos magyar bíraskodás; a munkás-ságnak sztrájkjog, az „átkos” normarendszer megszüntetése, a parasztság érdekképviselői szerveinek létrehozása, vallásszabadság, az Állami Egyházügyi Hivatal felszámolása, tanszabadság (az orosz nyelv kötelező tanításának eltörlése), „kultúremlerhez méltó, alkotó, haladó élet”, „teljes szabadság, teljes felelősség”.⁶³

A Zalaegerszegi Járási Tanács Munkásbizottságának követelése is a polgári jogállam iránti igényt tükrözik. Összeállítói azonban szükségesnek látják leszögezni, hogy követeléseik nem jelentik azt, hogy „a múlt kapitalista, földesúri rendszerét” kívánják visszaállítani. „Azt akarjuk – írják –, hogy magyar dolgozó népünknek magyar hazájában önálló, független, szabad, boldog élete legyen.”⁶⁴ Hasonlóan fogalmaznak a nagykanizsaiak is. Ennek nem az átvétel az oka: sokkal inkább a felfogásbeli rokonság, amelynek része a „reakciósságtól” való félelem.

Az új Magyarországról vizionálók nem tudták fogalmi keretbe foglalni a forradalom alatt kirajzolódni látszó polgári demokráciát. A többpárti választások, a magántulajdon szentségének elismerése, a sajtósza-

⁶¹ Uo. 192.

⁶² ÁBTL III/1–4. Szarvas Imre „volt vitézi várományos” apját a szovjetek a második világháború végén agyonlőtték, mert ellenállt. Uo.

⁶³ Izsák Lajos et al. (szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai*. I. m. 502.

⁶⁴ Uo. 571.

badság, a sztrájkjog – s még lehetne sorolni a forradalom követeléseit – eleve kizárták a kapitalizmusmentes demokratikus szocializmust.

A röplapokon nemritkán olvasható, hogy az emberek elutasítják a nagybirtok és a nagytőke korábbi uralmát. A földosztás alapján demokratikus követelés, s a nagytőke szociális szempontú korlátozása, megadóztatása is belefér a polgári demokrácia kritériumai közé. A tőkekoncentrációból eredő hátrányok eltüntetésére azonban csak a gazdag, jóléti társadalmak, a civil hagyományokkal rendelkező, önkorlátozó polgári demokráciák képesek. Az antikapalista jelszavak mögött nem nehéz felfedezni az egyenlősítő kommunista ideológia hatását, s nem zárható ki az sem, hogy a zsidóellenes szélsőjobb, nyilas ideológia sem tűnt el nyomtalanul az emberek gondolkodásából.

A forradalom követeléseinek hangot adók nem tudtak túllépni saját árnyékukon, amiért nem lehet kárhoztatni őket. S ez nem csupán az egyetemistákra, a fiatalokra vonatkozik, hanem a forradalom mellé állt valamennyi volt kommunista és népi radikális elit értelmiségire, valamint a nem kommunisták tömegeire is.

A néphatalom szervei között és az egyes szervezeteken belül is felszínre kerülő nézetkülönbségek előrevetítették a szabad választásokat megelőző politikai csatározásokat. A politikai pártok szervezésének adminisztratív korlátozása csupán kétségbeesett időhúzás volt. A nézeteltérések felszínre kerülését nem lehetett tiltásokkal megakadályozni. Beszívárogtak a forradalmi bizottságok üléstermeibe is, bármennyire igyekeztek eltorlaszolni előttük az utat. Kaposváron a reformkommunisták, a Zrínyi Kör tagjai, az újságírók egyre nagyobb aggodalommal figyelték a jobbrafordulást. A megyei Nemzeti Tanács oktatási bizottságában elvbarátaik ültek, akik elégedetlenségüknek petícióban adtak hangot. Meddő vitákra, személyeskedésekre hivatkoztak, melyeket a politikai felfogások különbözősége váltott ki. Azt javasolták, hogy a megyei legfőbb néphatalmi szerv határolja el magát mind a sztálinista szocializmustól, mind a kapitalizmus 1945 előtti magyarországi változatától. A magyarországi demokráciaválaszték hiányát mutatja, hogy csak frázisokat tudtak szembeállítani egymással: a „tőkések, földbirtokosok” Magyarországa helyett szocializmust kínáltak: „A gyárak, a vállalatok a munkásoké, a dolgozóké, a föld a paraszté. A Néphadsereg igazi, pártoktól független néphadsereg legyen, amelynek tisztjei, vezetői a nép fiai maradnak.”⁶⁵ E program ellentétben állt a „nép” önkiteljesítő lépéseivel: az emberek visszafelé indultak, hogy rátaláljanak egy járható ös-

⁶⁵ PIL 290. f. 1. cs. 72. ő. e.

vényre. Semmi jel nem mutatott arra, hogy ezt 1953–1954-ben találták volna meg. Sokkal inkább 1945-ben – szovjet megszállás nélkül persze –, innen kívánt elindulni a többség.

A polgári demokrácia híveinek is csak a tagadásra voltak szavaik, az igenlésre nem: múltképük volt, és nem jövővíziójuk. Politikai perspektívájuk csak a szabad választások kiírásáig terjedt. Jól illusztrálja ezt a várpalotai Városi Nemzeti Forradalmi Tanács hitvallása, amely e szerv lapjában, a *Várpalotai Napló* 1956. november 3-i számában kiemelten – nagy, vastag betűkkel, keretben – látott napvilágot: „Nem! Nem! Nem! Nem alkuszunk, nem restaurálunk, a régit kinőtűtük, újat akarunk, mert győztünk! Szabad választásokat a világ szeme előtt! Nem akarunk átöltöztetett ÁVH-t! Nem akarunk oroszot látni!”

3. Dudás József nézetei

Az 1956. október 23. utáni héten a forradalmi önszerveződésekké volt a terep; a konszolidált viszonyokhoz kötődő pártok természetszerűen csak a harcok csillapodtával, a politikai helyzet tisztulásával vehették át tőlük a stafétabotot, amelyet a gyors előrejutást megkedvelők nem nagy lelkesedéssel igyekeztek átadni nekik. Politikusi tehetség kellett a bonyolult helyzet felismeréséhez: a programalkotáshoz és a cselekvéshez. Kevesen voltak, akik országos szinten képesek voltak a forradalmi néphangulat politikai megfogalmazására, a népkövetelések szintetizálására. Közéjük sorolható a munkásmozgalomból jövő, 1945-ben kisgazdapártiként politizáló demokrata és szocialista Dudás József.⁶⁶ Neki is napokba telt, amíg pontokba tudta foglalni pártok fölötti programját, mely egyedüli alternatívája lehetett a nehezen formálódó reformkommunista elképzeléseknek.

„Az ország gazdasági rendje nem igazodhat semmiféle dogmához, hanem kizárólag az ésszerűség, a szabadság és szakszerűség elve vezesse. Kisiparosok, földművesek, diákok, művészek állami támogatást kapnak [...] Az összes társadalmi osztályok és rétegek fajra, nemre és nyelvre való tekintet nélkül a magyar nép egységes, szétválaszthatatlan részei.”⁶⁷

A forradalom országos küldöttei – írta Dudás felhívásában – „csak

⁶⁶ 1944 végén, 1945-ben a politikai elképzelések hasonlósága miatt még volt átjárás az MKP és az FKGP között is. Dudás József például mindkét pártban el tudta képzelni politikai karrierjét. Az első szabad választáson, illetve 1945 novembere után azonban mint mindenkinek, neki is választani kellett a pártok között. Dudásról lásd BALÓ A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In: BAK M. János et al. (szerk.): *Évkönyv III. 1993*. 1956-os Intézet, Budapest, 1993. 221–228.; Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Noran, Budapest, 2003, 107–200.

⁶⁷ IZSÁK Lajos–SZABÓ József (szerk.): *1956 a sajtó tükrében*. Kossuth, 1989. 157.

teljesen tiszta kezű és tiszta lelkiismeretű magyarok lehetnek, akik sem a régi rendszer népellenes politikájában, sem a Rákosi–Gerő-klikk uralma alatt nem álltak a szabadság és a haladás, a nép érdekeit elnyomók oldalán”. Ez a kijelentés nem egészen egyértelmű. Kiolvasható ugyan belőle az 1945 előtti rendszer elutasítása és az 1945–1946-os koalíciós időszak számos közéleti szereplőjének elismerése; ám a frazeológia nem csupán szovjetellenességet sejtet, hanem némi rasszizmust is: a „magyarok” helyett jóval adekvátabb, egyértelmű kifejezést is találhatott volna: például „polgárok”, „honpolgárok”, „népképviselők”, „választott lakosok”, vagy egyszerűen „emberek”.

Dudás József nézetei leginkább lapja, a *Magyar Függetlenség* november 1-i számának *Divide et impera!* című vezércikkéből rekonstruálhatók. Ebből kitűnik, hogy Dudás a háborút követő egy-két évet tartotta a magyar történelem olyan időszakának, ahová visszatérve újat kellene kezdeni. A rövid ideig tartó demokrácia kezdő és végpontja nála: az 1945. évi nemzetgyűlési választás, illetve az 1947 februárjában kiteljesedő politikai hajszja a Kisgazdapárt vezetői ellen. E bő egy évben a kisgazdapárti többség koalícióban kormányzott három másik párttal, amelyek közül a kommunista párt volt a meghatározó. Dudás Nagy Imrében olyan kommunistát látott, aki partnere lehet az újrakezdésben: felajánlotta neki az együttműködést: neki és nem a kormányának, ami lényeges különbség. „Legyőzhetetlenné vált népünk! A győzelem megnyitotta az utat a tisztességes, jó szándékú embereknek, és így Nagy Imre miniszterelnök úrnak is, hogy a magyar népre támaszkodva, a nemzetközi jog segítségével a magyar nemzet részére biztosítsa a szabadság és függetlenség, a demokrácia, a tisztességes szocializmus útját a felemelkedés felé. Az üzemi munkásság részesedést kap az üzem tiszta jövedelméből. Erőfeszítéseket kell tennie Nagy Imre miniszterelnöknek is, hogy megszabaduljon a visszahúzó erőktől. Ezt most megteheti, még mellette áll az ország, még ki lehet javítani az október 23-i kormányzati hibákat. Földet vissza nem adunk, minden nagytőkés restauráció ellen ugyanolyan keménységgel harcolunk, mint amilyenel kivertük a hatalomból Rákosit és Gerőt” – írja vezércikkében Dudás,⁶⁸ aki a társadalmi egyenlőtlenségeket közáldozatokkal korrigáló szociális demokráciát akart: afféle átmenetet a polgári demokrácia és a szocialista rendszer között. Hiányosságai jellemzően magyar sajátosságok: annyi más társához hasonlóan ő sem gondolta végig elvei gazdasági konzekvenciáit –

⁶⁸ Uo. 217.

a tulajdonviszonyok szükségszerű megváltozásának határait és hatását. Ennek is honi okai voltak: hiányzott a nagybirtok és a nagytőke nélküli szabad piacgazdaság működésének tapasztalata.

Dudás szavai, melyeket 1957. januári tárgyalásán az utolsó szó jogán elmondott, mintegy a mártíriumra készülő ember hitvallása, s egyben a restaurálódó hatalom leleplezése. Az azokban az időkben szokásos frazeológia mögül egy ideális társadalom képe dereng föl: „Nem vágytam hatalomra. Ha meg kell hálnom, a magyar szabadságért halok meg [...] Egy jottányit sem engedtem a szocializmus vívmányaiból. [...] Hiszek a magyar dolgozó nép életerejében, elszántságában. Az én elítélésem az ellenforradalom [vagyis a szocializmust megdönteni kívánók. – S. É.] felmentését jelenti. Egyben a tisztességes dolgozók proletár társadalmának a megrovását.”⁶⁹

Nézetei a parasztpárti Bibó Istvánéval rokoníthatók, aki csak a forradalom leverése után foglalta írásba Dudásénál némileg mérsékeltebb, a népiek harmadikutas elképzeléseiből merítő kibontakozási tervzetét. Dudás felfogása már a forradalom alatt széles körben ismertté vált, Bibó programját szűk értelmiségi körök ismerték csupán, amely az ellenállást szervező munkástanácsokhoz sem tudott utat találni.⁷⁰

Összegzés

„A politikai szereplők megnyilvánulásai – egy kirakhatatlan puzzle össze nem illő elemei: parlamenti demokrácia, kvázi társadalmasított gazdaság, magántulajdon, politikai semlegesség, reformkommunizmus, konzervatív katolicizmus” – írja lényeglátóan A. Handler.⁷¹

Milyen eszmék megvalósulását, milyen társadalmat kívántak az emberek a forradalom napjaiban? Valamiféle ideális demokráciát, amelyet nem tudtak történelmi előzményekhez kapcsolni: Magyarországon nemigen volt követhető hagyomány. A kommunista (ál)demokráciát a kommün és a Rákosi-rendszer (a sztálinizmus) járatta le, a létező polgári demokráciát pedig a Horthy-rendszer bukását hozó második világháború. A polgári demokrácia ideálját 1945-től szívós kitartással feketi-

⁶⁹ Idézi Eörsi László: i. m. 161.

⁷⁰ Ez utóbbról lásd bővebben STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. I. m. 121–134.

⁷¹ Andrew HANDLER: Where Familiarity with Jews Breeds Contempt. In: HANDLER, Andrew–MENSCHEL, Susan V. (szerk.): *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948–1956)*. Columbia University Press, New York, 1997. 1–54.

tették be a kommunisták. Az értelmezési zavarból csak a józan észre támaszkodva lehetett 1956-ban kikászálódni. A népkövetelések a keresgélés tétova lépéseit mutatják. A nép óhajait tükröző forradalmi bizottsági állásfoglalásokból az szűrhető le, hogy az emberek többsége magántulajdonon alapuló független, demokratikus Magyarországot szeretett volna.

A Magyarországon ellentmondásos hagyományokra visszatekintő polgári demokrácia azért tűnt vonzónak, mert lehetővé tette a továbblépést: az elmulasztott lehetőségek pótlását, a felzárkózást az idealizált Nyugathoz.

Litván György szerint a forradalom polgári tendenciája csak hosszabb távon érvényesülhetett volna. „Magában a forradalomban viszont éppen a polgári erők, elemek és célok szerepeltek a legkevésbé” – írja.⁷² A forradalmi bizottságokat vizsgálva ellenkező következtetésre juthatunk. Ha csak a forradalom fővárosi – ott is a központi fórumokon és nem az egyes kerületekben zajló – megnyilvánulásait vizsgáljuk, valóban szembe-tűnő a szocialista és a harmadikutas nézetek túlsúlya. A kormány, az újjáalakuló pártok, a reformer kommunista értelmiségiek által irányított forradalmi szervezetek képviselői azonban eszmék foglyai voltak, úgy is mondhatnánk, hogy az események után kullogtak. Néhány nap tapasztalatai nem készíthették őket nézeteik azonnali revideálására. Ha ismerték és elemezték volna a helyi történéseket, akkor sem változtathattak volna irányt – politikát és ideológiát – máról holnapra. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság rölapja mintegy illusztrálja ezt: „Nem akarunk sem sztálinizmust, sem kapitalizmust! Mi is minden államtól független, igazán demokratikus Magyarorszáért harcolunk!”⁷³ Az „igazi demokrácia” vajon a megjavított szocializmust jelenti, valamiféle piacgazdaság nélküli igazságos társadalmat? Avagy nyugati típusú, szociálisan érzékeny demokráciát? A tagadás és a túl általános tartalmú igenlés mögött nem sejlenek föl egy megvalósítható program ideológiai, politikai keretei.

A vidék felemás polgárosodása megakadt a szovjet típusú társadalom kiépülésével. Hibernálódtak az eszmék, a szokások, a tradíciók. Éppen a forradalom bizonyította be, hogy az 1947 utáni erőszakos változtatások nem tudtak mélyre hatolni. A falvakban sokan kötődtek a hagyományokhoz: az együttélés megszokott formáihoz, a valláshoz. Az 1945-ös földreform konzerválta a paraszti életformát. A kommunista diktatúra

⁷² LITVÁN György: Mítoszok és legendák 1956-ról. *Évkönyv 2000. Magyarország a jelenkorban*. Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna et al. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 209.

⁷³ Izsák Lajos et al. (szerk.): *1956 plakátjai és rölapjai*. I. m. 121.

a maga brutalitásával megsebezte ugyan a falut, de nem deformálta. Áttételesen is okozhatott kárt: felértékelhette egyesekben a kommunista hatalomátvétel előtti időszakot, negatívumait elhalványíthatta. A vidék konzervatív és hagyományörző maradt, az emberek a politikát továbbra is „úri huncutságnak” – vagy a kor szelleméhez igazodva: az „elvtársak” magánügyének – tekintették. Helyenként megmaradtak a már-már archaikus viszonyok, a paraszti tradíciók vonzóbbnak tűntek, mint a városi, modern világ, legalábbis az idősebb generációk számára. A fiatalabbak közül számosan, kiszakadva környezetükből, feljebb kerültek ugyan a társadalmi ranglétrán, ám az otthon maradtak sanyarú sorsa miatt nem tudtak maradéktalanul azonosulni az új rendszerrel. S ha ideig-óráig mégis elcsábultak, annál keservesebb volt a kijózanodás: 1956 számos aktív szereplője közülük került ki.

Ugyanakkor a szocialista eszmék is formálták a demokraciaelképzeléseket. A kizsákmányolás megszüntetése, az azonos érdekű csoportok hatékony képviselőjének igénye, az egyenlőség vágya vonzó maradt. Derecskén a kommunista párt helyett független munkás- és parasztpártot akartak létrehozni, vagyis nem az egykori koalíciós pártokat felújítani, amelyeket nyilván nem tekintettek függetleneknek. Új típusú többpártrendszerben gondolkodtak tehát.⁷⁴

1956 októberének végétől a forradalom híveit – a szocializmus megújítóit, illetve a szociálisan érzékeny polgári demokrácia elkötelezettjeit – egyre inkább megosztotta világnézetük és eltérő politikai felfogásuk. Negatívan voltak elfogultak egymás iránt: az egyik fél hazugságnak, manipulációnak tartotta, amit a másik mondott, s ez így volt fordítva is. A demokratikus szocializmus megvalósíthatóságában reménykedők bizalmatlanok voltak a nem kommunista demokraták és az antikommunista demokraták iránt is. A (polgári) demokraták, féldemokraták és antidemokraták különböző csoportjai pedig a „kutyából nem lesz szalonna”-elv alapján hajlamosnak voltak egyenlőségjelet tenni a reformer kommunisták és sztálinista párttársaik közé. A kölcsönös bizalmatlanság nehezítette (volna) a forradalom konszolidálódását és kedvezett a megtorlók manipulációs politikájának.

A demokratikus ideológiák megléte és a demokratikus intézmények hiánya közötti feszültség meghosszabbítja a polgárháborús helyzetet, mutat rá egy lényegi összefüggésre Derrienic.⁷⁵ Az 1956-os magyar for-

⁷⁴ FILEP Tibor–VALUCH Tibor (szerk.): i. m. 63.

⁷⁵ Jean-Pierre DERRIENIC: *Polgárháborúk*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004. 195.

radalomban, és különösen október 28. után ez következett (volna) be. A zavart tovább fokozta, hogy a spontán létrejövő forradalmi szervek demokratikusak voltak ugyan, de alkalmatlanok (lettek volna) a szabályozott parlamentáris demokrácia gyakorlására, annak struktúrájába a közvetlen demokrácia egyszerre atomizált és hierarchizált fórumai nem illettek bele. Ezt leginkább a forradalmi bizottságok (óhatatlan elszigeteltségükből is adódó) megsokszorozódása, kaotikus összessége, valamint a forradalmi bizottságok és a rendezetlenül szaporodó politikai pártok közötti, kibékíthetetlen érdekellentétekből adódó súrlódások bizonyítják.

A forradalom idején felszínre került eszmék a múlt bírálatához, az ideális demokráciához, s mindenekelőtt a nemzeti függetlenség kíváncsmához kötődtek. Ezek jótékony ködbe burkolták a legitimációs és a strukturális problémákat, s dominanciájuknak is köszönhető, hogy az eszmék vadhajtasai – rasszizmus, antiszemitizmus, sovinizmus – többnyire homályban maradtak.